

Kako nevladine organizacije vide političku moć i kako politička moć vidi nevladine organizacije

"Daleko uobičajenije su situacije u kojima slabe države i slaba civilna društva izazivaju imoziju i ruše se što dovodi do necivilnog rata: primeri za to su propale države današnjeg Avganistana, Jugoslavije i Alžira."
Džon Kin (2003: 88)

"...tamo gde nema civilnog društva /.../ ne može biti ni građana koji razgovaraju i utiču jedni na druge sa sposobnošću da javno izaberu svoje identitete, odluče o svojim pravima i izvršavaju svoje dužnosti unutar političko-pravnog okvira koji osigurava mir među građanima, olakšava dobru upravu, razvija socijalnu pravdu i, iznad svega - funkcioniše u skladu sa principom da vlast, gde god da postoji, mora biti javno odgovorna."
Džon Kin (2003: 98)

"Jedno robusno civilno društvo, sa svojom sposobnošću da rađa političke alternative i nadzite vladu i državu, može pomoći da tranzicija otpočne, pomoći u pružanju otpora povratku na staro i u dovršenju procesa tranzicije, kao i učvršćenja i produbljenja demokratije. U svim fazama demokratskog procesa, prema tome, jedno aktivno i nezavisno građansko društvo je od neprocenjive koristi."
Linc i Stepan (1998: 24)

Vaclav Havel je opisao civilno društvo kao "moć nemoćnih"!

Ketrin A. Ficpetrik kaže da su u izvesnom smislu nevladine organizacije, (i drugi elementi građanskog društva, kao što su sindikati i verske organizacije) žrtve sopstvenog uspeha!

U središtu našeg ispitivanja je međuodnos civilnog društva i političkog društva, kao i potencijalna promena tog odnosa, ključni su ciljevi ovog projekta. **Civilno društvo i nevladine organizacije ne mogu se razvijati potrebnim tempom ukoliko u aktuelnoj političkoj moći imaju nepomirljivog protivnika, a odmaže im čak i ravnodušnost sveta politike¹. Otuda se kao nužnost pojavljuje prvo (1) analiza postojećih odnosa između civilnog društva i politike (vlasti, države, političkih stranaka)²; (2) koncipiranje povoljnog političkog okruženja³, a potom (3) pokretanje dijaloga između aktera civilnog društva i aktera političkog društva, radi uspostavljanju povoljnijeg političkog okruženja civilnog društva⁴.**

---

¹ Linc i Stepan govore o lažnim suprotnostima između građanskog i političkog društva (1998: 24).

² Ima smisla razlikovati odnos koji je poželjan sa strane civilnog društva, odnos koji je poželjan sa stanovišta politike i realni odnos, tj. onaj koji se faktički uspostavlja. No, mogu se promišljati i dimenzije poput ovih: *političko* delanje civilnog društva, kao i *procivilno* delanje političkog društva!

³ Videti o ovome u Pavlović, 2004: 100 i dalje. Takođe pogledati prilog 1 u kojem je dat opis saradnje jedne opštine (dakle, "države u malom") i civilnog društva, odnosno nevladinog sektora.

⁴ "Jedna od dužnosti prijatelja civilnog društva jeste da bolje shvati zašto ima onih koji ga klevetaju i onih koji su mu direktni neprijatelji, i da pomogne jasnije razjašnjenje njegovih potencijalnih slabosti, nedorečenosti i osetljivih tačaka."

Nepristranost u analizi se podrazumeva; pristranost nikome ne koristi, a može da šteti. Džon Kin, komentarišući Glenerovu knjigu *Uslovi slobode*, zamera mu idealizovanje civilnog društva u kontrastu prema državi. Ono je inkarnacija društvene vrline naspram političkog poroka. Po Gelneru civilno društvo je vesnik jutra koje dolazi, svet slobode naspram sveta prisile, ono označava pluralizam, participaciju, čistotu, refleksivnost - za razliku od države koja označava slepu prinudu, korupciju, direktivnost, konformizam... U svom komentaru ovih idealizacija Kin se poziva na Mišela Fukoa koji je u svojoj knjizi iz 1988. godine⁵ zapisao da se diskurs o civilnom društvu slabi "nekom vrstom manihejstva koje pojmu 'države' daju pejorativnu konotaciju, dok 'društvo' idealizuje kao dobru, živu, toplu celinu" (2003: 102).

Zanimljivo je da profesor Srđan Vrcan nalazi da "romantizam" i "utopizam" koje pojedini autori vezuju za koncept civilnog društva, ima praktičnu upotrebnu vrednost. "U isto vrijeme, međutim, ne treba zaboraviti da su i 'romantizam' i 'utopizam' imali važnu političku (ili ideološku) svrhu, budući da je takav diskurs imao veliku mobilizatorsku političku vrijednost, koja se duguje u prvom redu upravo očekivanjima izvedenim iz njegovih 'romantičnih' i 'utopijskih' dimenzija." (2001: 91).

1. Šta je civilno društvo

Teorijsko propitivanje odnosa između političkog i civilnog društva mora početi sa pitanjem definicije civilnog društva⁶, ali i političkog društva. U ovom drugom slučaju možda je bolje usredsrediti se na političke stranke, a ne na samu politiku (u širem značenju ovog pojma), vlast, državu. Ne samo zbog toga što ova redukcija vodi pojednostavljanju stvari (sve je jasnije, čistije), već pre svega zato što su političke stranke sukus politike, njen suštinski agens, a ne neki način politiku "drže u rukama". - Brojni su teoretičari koji u civilno društvo uključuju i političke stranke. Verujem da u dugovečnim društvima stabilne demokratije takav pristup ima barem izvesno ako ne i puno opravdanje. Međutim u uslovima sraslosti partije i države, kako je to bilo u vreme socijalizma, a i kako je to u postsocijalističkim društvima, na svojevrstan naćn obnavljano u prvim godinama višestranaćja, stranke ne treba odvajati od države. Država i političke stranke su deo jedne celine, oni su političko društvo koje stalno iznova uspostavlja hegemoniju nad civilnim društvom.

(Kin, 2003: 87). Vukašin Pavlović naglašava da pojmu civilnog društva preći opasnost zbog široke upotrebe, istovremeno ukazujući na sve moguće konfuzije i nesporazume (2004: 14; 66).

⁵ Michel Foucault. 1988. **Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings 1977-1984**. New York.

⁶ Džon Kin govori o duboko spornom karakteru ovog pojma (Kin, 2003: 86).

Za Džona Kina civilno društvo je složena i dinamička celina "zakonom zaštićenih nevladinih institucija koje su obično okrenute nenasilju, samoorganizaciji i samorefleksiji i neprestano pod tenzijom u međusobnim odnosima i odnosima sa državnim institucijama koje oblikuju, ograničavaju i omogućavaju njihove aktivnosti." (Kin, 2003: 14). Kasnije, u istoj studiji, Kin naglašava konfuziju oko pojma civilno društvo. "Sigurno je da postoji rastuća saglasnost o značaju civilnog društva, ali i rastuća nesaglasnost o tome šta taj izraz tačno znači. Čini se da neki komentatori čak i priželjkuju konfuziju kako bi mogli da se požale na 'nedokučivost' pojma civilnog društva." (str. 50).

Po Lari Dajmondu civilno društvo je "područje organizovanog društvenog života koje je dobrovoljni, uglavnom samogenerišuće, samodovoljno, autonomno od države i povezano sa legalnim sistemom ili skupom zajedničkih pravila. Ono se razlikuje od društva uopšte, po tome što uključuje koji zajednički deluju u javnoj sferi kako bi izrazili interese, raspoloženja i ideje, razmenili onformacije, ostvarili zajedničke ciljeve, izneli zahteve prema državi i učinili odgovornim državne službenike." (Diamond, 1994: 5).

Za Gelnera civilno društvo je "skup različitih nevladinih institucija koji je dovoljno jak da čini protivtežu državi koji, ne sprečavajući državu u njenim poslovima čuvara mira i arbitra između značajnih interesa, može da spreči njenu dominaciju nad ostatkom društva i njegovo atomiziranje." (1994: 5).

Čarls Tejlor ističe tri nivoa značenja pojma civilnog (građanskog) društva: "(1) U minimalnom značenju, građansko društvo postoji tamo gde postoje slobodna udruženja koja nisu pod tutorstvom državne vlasti. (2) U strožijem značenju, građansko društvo postoji tamo gde društvo kao celina može sebe da strukturira i koordinira svoje aktivnosti kroz slobodna udruženja. (3) Kao alternativa ili dodatak drugom značenju, o građanskom društvu možemo govoriti tamo gde bi udruženja, u zajedničkom nastupu, značajno mogla da odrede državnu politiku ili da utiču na njen smer." (Tejlor, 2000:15).

Vukašin Pavlović razlikuje teorijsko-analitičku i normativno mobilizatorsku funkciju pojma civilnog društva. U teorijsko-analitičkom smislu civilno društvo je "agregatni pojam kojim se označava specifičan skup društvenih komuniukacija i socijalnih veza, socijalnih institucija i društvenih vrednosti, čiji su glavni akteri: građanin sa svojim civilnim pravima; građanske (ne-političke i ne-vladine) organizacije, udruženja, društveni pokreti i građanske institucije; i sve ono što se u modernom društvu obuhvata terminom javnost." U normativno-mobilizatorskoj funkciji "pojam civilnog društva ima prevashodno status normativnog koncepta, koji služi i pomaže da se motivišu i mobilišu građani i ostali socijalni akteri kako bi ustanovili i razvili različite sadržaje i oblike civilnih aktivnosti." (2004: 75).

Među pet uslova demokratske konsolidacije, Huan Linc i Alfred Stepan svrstavaju i civilno društvo. "Izraz *građansko (civilno) društvo* podrazumeva onu arenu u okviru sistema vladavine na kojoj samoorganizovane grupe, pokreti i pojedinci relativno autonomni u odnosu na državu, pokušavaju da izraze vrednosti i ideje u koje veruju, da stvaraju asocijacije, ostvaruju solidarnost i unapređuju svoje interese. Građansko (civilno) društvo može obuhvatati raznovrsne društvene pokrete (ženske organizacije, razna lokalna udruženja građana, religiozne grupe i organizacije intelektualaca po raznim osnovama), građanska udruženja u svim socijalnim slojevima (na primer, radničke sindikate, organizacije preduzetnika i poslodavaca, novinara, pravnika, itd.)." (Linc i Stepan, 1998: 21).

Linc i Stepan, ukazujući na razlike između građanskog i političkog društva naglašavaju i njihovu komplementarnost koja "nije uvek dovoljno uočena" (1998: 23). Civilno društvo, po mišljenju Vukašina Pavlovića, ne isključuje niti potire državu, već je pretpostavlja kao korelativni pojam⁷. "Moglo bi da se ide i korak dalje i da se u slučaju Srbije sa dosta opravdanja tvrdi da je konstituisanje pravne države i vladavine prava možda preči posao, kako bi se stvorile minimalne pretpostavke za obuhvatniji razvoj civilnog društva". I dalje, "Ključni značaj u antietatističkom obeležju civilnog društva ima činjenica da civilno društvo svojim postojanjem i delovanjem predstavlja najozbiljnijeg kritičara države. U tom svojstvu civilno društvo je najvažniji kontrabalans državi i političkoj sferi." (2004: 87).

Gojko Bežovan u međunarodnom komparativnom istraživanju civilnog društva, koje je realizovano u prvoj polovini 2001. godine, civilno društvo u širem smislu definiše kao: "**područje institucija, organizacija, mreža i pojedinaca smještena između obitelji, države i tržišta, u koje se ljudi udružuju dobrovoljno radi zagovaranja njihovih zajedničkih interesa**". Varijable važne za istraživanje civilnog društva su: **struktura** - "koliko je veliko i aktivno civilno društvo te kakvim resursima raspolaže?" **prostor** - "kakav je zakonski, politički i sociokulturni prostor u kojem civilno društvo djeluje"; **vrednosti** - "koje vrednote i norme civilno društvo predstavlja i promiče"; **uticaj** - "koji je doprinos civilnog društva u rješavanju posebnih socijalnih, ekonomskih i političkih problema?"⁸

---

⁷ Ovaj autor, svakako najbolji domaći poznavalac problematike civilnog društva, ovde se poziva na Lari Dajmonda koji kaže: "Ako država civilnog društva je potrebna zaštita institucionalnog poretka da brani njihovu autonomiju i slobodu delovanja. Tako shvaćeno civilno društvo ne ograničava samo vlast države, već legitimizira autoritet države kada je on zasnovan na vladavini prava." - Larry Diamond, "Toward Democratic Consolidation". *Journal of Democracy*, July, Vol. 5, No. 3, 1994, p. 7.

⁸ Gojko Bežovan, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Studijski centar socijalnog rada - Referat "*Proces globalizacije i legitimizacije razvika civilnog društva u Hrvatskoj*" podnet na skupu o globalizaciji - Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2001.

Jovan Komšić relaciju NVO - vlast, smatra konstitutivnim elementom definicije NVO. Pod nevladinim organizacijama on podrazumeva organizacije koje su, između ostalog "izvan uticaja i kontrole državnih i paradržavnih aparata vlasti" (Komšić, 2002: 70). A među šest uloga nevladinih organizacija jedan zadatak shvata preko norme da one "budu uticajni medijum koji nije ni previše blizu ni previše daleko od institucionalizovanih centara političke moći" (isto). Ovaj autor smatra da "vladavinski aparati u privredi i politici gledaju na ovakav tip društvenog organizovanja i delovanja ambivalentno. U meri potrebe za demokratskom legitimnošću i podrškom, njih javno respektuju političke stranke, ali ih stalno gledaju sa prikrivenim ili javno izraženim podozrenjem, kao "nužno zlo" i konkurenta na istom političkom tržištu, premda nevladine organizacije, po definiciji, ne izlaze na izbore i ne bore se za vlast." (Komšić, 2002: 71).

2. Hipoteze o fazama razvoja odnosa političke moći i NVO

Uopšte uzev, između civilnog i političkog društva postoji strukturna napetost. Politika, a posebno država - podrazumeva nasilje (ili ga barem ne isključuje), civilno društvo, pak, u suprostavljanju vasilju gradi civilitet kao temelj svog postojanja. Otuda je napetost u međuodnosima, logična posledica razlika u prirodi ova dva fenomena. Međutim, napetost ne podrazumeva sukob, niti isključuje kooperaciju, verovatno je njena najlogičnija posledica - konkurentnost.

Odnos države prema civilnom društvu, konceptualno se može postaviti onako kako Silvio Ferarri (1995: 804) shvata bitna obeležja odnosa države prema religiji (državni laicizam): 1) neutralnost države u pogledu odnosa između pojedinih delova civilnog društva i njihovih ev. internih sukoba u meri u kojoj nisu tangirane pojave koje su regulisane zakonom; 2) stvaranje jedne subsfere civilnog društva koja je ostavljena kao polje igre ali zona koja je zaštićena pravom i zakonom u kojoj različiti civilni entiteti deluju slobodno, ali i u uslovima koji su u osnovi pozitivno diskriminisani u odnosu na druge kolektivne i ne-civilne entitete; i 3) pravo države da interveniše u sferi civilnog društva samo da bi štitila pravila i okvire igre.

Generalno, razlikovanje dva perioda u razvoju civilnog društva, može se smatrati utvrđenom činjenicom. Reč je o "predrevolucionarnom" i "postrevolucionarnom" periodu⁹.

Prvi period ovako opisuju Linc i Stepan: "Ideja građanskog društva, kao legitimna težnje i stil organizovanja, bila je veoma bitna u mobilisanju opozicije u autoritarnim birokratsko-vojnim režimima u Južnoj Americi, a naročito u Brazilu, dok je njen značaj u Istočnoj Evropi bio ključan

---

⁹ Ovde mi se uvek nameće jedna ovakva "slika": nestajući socijalizam (sa sve svoje države i ideologije) ostavlja "prazan javni trg" na koji na "besnim konjima" hrle nacionalizam, religija i civilno društvo (u užem smislu). Ova najeza ima različit ishod sa stanovišta svakog posebnog trkača. Generalno, reč je o tome što sa nestajanjem jedne totalitarizujuće politike i ideologije (ili barem kolektivističke), dolaze isto takve (u stvari, u manjoj ili većoj meri iste) ideologije. Mnim da je ovo nesporno tačno, barem kada su u pitanju nacionalizam i religija!

kad je reč o postizanju određenog stepena samostalnosti onih koji su želeli da deluju kao da su slobodni (slučaj Poljske)." (1988. 21).

U drugom "postrevolucionarnom" periodu po pravilu dolazi do marginalizacije civilnog društva, polemišući sa tom činjenicom, Linc i Stepan ukazuju na sledeću pojavu: "Često demokratski lideri u političkom društvu ističu kako civilno društvo, pošto je odigralo svoju istorijsku ulogu, treba da se demobilize i time dopusti razvoj normalne demokratske politike. Takva argumentacija predstavlja lošu demokratsku teoriju i lošu demokratsku politiku. Jedno robustno civilno društvo, sa svojom sposobnošću da rađa političke alternative i nadzire vladu i državu, može pomoći da tranzicija otpočne, pomoći u pružanju otpora povratku na staro i u dovršenju procesa tranzicije, kao i učvršćenja i produbljenja demokratije. U svim fazama demokratskog procesa, prema tome, jedno aktivno i nezavisno građansko društvo je od neprocenjive koristi." (Linc i Stepan, 1998: 23-24).

U razmatranju međuodnosa civilnog i političkog društva, kada se kao orijentir uzme odnos države i stranaka prema civilnom društvu, ja kandidujem jedan drugačiji model koji ima prednosti u operativnom smislu. Naime, na jednoj strani imamo ekstrem - model koji je važio u jednopartijskom sistemu – model transmisije (apsolutna dominacija političkog društva i dokinuto ili neuspostavljeno, *pobačeno* civilno društvo). Na drugoj strani, ekstrem - *laissez-faire* stanje. Između ova dva, uslovno rečeno ekstrema, nalazi se jedan prilično veliki prostor pomešanih odnosa. Polazeći upravo od ove polarizacije, u podrobnijoj periodizaciju razvoja civilnog društva u nas, izdvajam sedam faza koje se, manje-više, vremenski i sadržajno prilično jasno razlikuju.

(1) Civilno društvo u socijalizmu (do 1998). "Ne samo što je najveći broj organizacija koje se normalno smatraju delom civilnog društva bio integrisan u partijsku državu u komunističkoj Evropi, već su one i u materijalnom pogledu zavisile od takve države. Zato za takve potencijalne aktere u političkom procesu i nije u interesu da *žele* svoju samostalnost." (Linc i Stepan, 1998: 203). Sve u svemu retki su začeci "neosvešćenog civiliteta" (isto: 54, 68, 71). Među objašnjenjima ovakvog stanja stvari, posebno insistiram na činjenici da je aktivistički naboj imao brojne kanale za ispoljavnje.

(2) Doba "događanja naroda", kao osobeno ispoljenje civilnog društva ili, ako hoćete, njegove *tamne strane* - doba masovnih mitinga, manje više orijentisanih kao podrška Miloševićevoj nacionalističkoj politici¹⁰. (Svi pokušaji da se ne-demokratski oblici ispoljavanja civilnog društva odstrane iz koncepta civilnog društva imaju tanku argumentaciju, pristrani su i teorijski siromašni.)

---

¹⁰ Pored nacionalističke dimenzije, u kontekstu na kojem ovde insistiram, dominantna je i aktivistička dimenzija masovnih protesta. Na tu dimenziju ukazuju Vladimir Vuletić: "... građanski aktivizam koji je ispoljen na spontanim i organizovanim mitinzima u znak podrške kosovskim Srbima i/ili protiv tadašnjih partijskih rukovodstava u Vojvodini,

(3) Doba nemoćog ("potisnutog") civilnog društva i nadmoći nacionalizma (1998-1995). Civilno društvo nije otporno prema nacionalizmu, nacionalizam je rak-rana civilnog društva i baš kao takav on je istovremeno i oblik ispoljavanja civilnog društva. Civilno društvo je pogotovu nemoćno prema nacionalizmu koji nadolazi "puzajući". Taj po svemu dugo pripremani i sporodolazeći "puzajući" nacionalizam je finiširao u godini-dve na kraju osamdesetih i tad je ekspozivno pokazao svoje pravo lice. Uvijen u tople odore socijalističke bajke biva masovno prihvaćen od gotovo svih, pa i od neosvećenog civilnog društva. U stvari, pre se može govoriti o nacionalizmu kao o snažnoj brani razvoju civilnog društva, nego o tome da su njegovi zameci bili inficirani nacionalizmom¹¹. S njim je civilno društvo dobilo svog prvog i najvećeg protivnika¹². Dakle, nije civilno društvo u prvom redu imalo za protivnika autoritarnu vladavinu Slobodana Miloševića, već nacionalizam koji se uspostavio kao nužna, a ponekad i dovoljna pretpostavka Miloševićeve vladavine. Uspostavljeno organski na samom kraju osamdesetih, "državotvorno" a "srpsko nacionalno biće"¹³ uvelo je Srbiju u anticivilizacijske ratove u devedesetim godinama. - Upravo ovaj činjenički materijal, kao i sve ono što je potom usledilo, a sve do današnjih dana, upućuje da jednu zakonitost u odnosu između nacionalizma i civilnog društva. "Nacionalističko društvo" i civilno društvo su međusobno komplementarni, slabljenje jednog podrazumeva jačanje drugog, i obratno (*videti okvir 1*).

Srbiji i drugim jugoslovenskim republikama svedoči o spremnosti građana Srbije da, pod određenim uslovima, u velikom broju uzmu aktivno učešće na uličnim protestima i da bar simbolično izraze svoju vrlju na vaninstitucionalni način". (2002: 84).

¹¹ Slučaj Slovenije, videti Gantar i Mastnak, 1988: 157 i dalje. Autori komentarišu tekstove Rupela ("U tom smislu predstavljam si da je taj međuprostor na dugi rok nužna pojava za konstituisanje slovenske nacije kao civilnog društva"), Pučnika ("...civilno društvo je jednako demokratizacija, demokratizacija je uspostavljanje nacionalne (državne) suverenosti") i drugih autora uglavnom iz *Nove revije* (pogotovu iz znamenitog broja 57). Gantar i Mastnak se pitaju: "Kod Pučnika se postavlja zanimljivo pitanje, zašto se politički sistem civilnog društva u Sloveniji i za Sloveniju tako bezuvjetno povezuje s pitanjem nacionalne suverenosti i državnosti" (1988: 160).

¹² Ljubomir Madžar u radu iz sredine devedesetih, tvrdi da se nacionalizam "i to na vrlo različite načine - bori protiv civilnog društva. On homogenizuje društva na osnovi koja uništava same temelje civilnog društva. On smanjuje raznolikost, potiskuje mnoge oblike slobodnog udruživanja, zajednicu čini autarkičnom i ksenofobnom, briše kosmopolitsku kulturu jedne potencijalno otvorene društvene strukture" (1955: 194).

Srđan Vrcan, delom se pozivajući na Donalda (1997), kaže: "činjenica je da (je) nacionalizam praktikovan kroz nacionalizujuću državu ne ostavlja mnogo prostora za autonomiju civilnog društva. On pokušava da kolonira cijelu arenu društvenog života. Štaviše, nacionalizirajuća država nije u stanju da tolerira višestruke izvore identiteta i/ili višestruku i preklapajuću lojalnost, a najmanje je u stanju da tolerira alternativne centre legitimacijskih vrednosti i lojalnosti." I dalje: "činjenica je da segmenti civilnog društva, suočeni sa nacionalizmom i nacionalizirajućom državom, gube autonomiju, budući da nacionalizam kreira sveprožimajuću fascinaciju nacionalnom državom i to preko nacionalnog, a ne građanskog identiteta.". Potom, profesor Vrcan poentira sa stanovište svrhe našeg rada kada kaže: "nacionalizirajuća država negira razliku između države, uređene zajednice (polity) i civilnog društva." (2001b: 98-99).

¹³ Nacionalističko društvo istovremeno je bilo i organsko i militarno i "zatvoreno" društvo. Videti o tome šire kod Podunavca ("Republika").

Okvir 1

Smatram da je i teorijski produktivno posmatrati masovni nacionalizam kao dimenziju samog civilnog društva, čak i onda kada je on politički generisan! Dakle, ima li dovoljno razloga da bi se nacionalizam posmatrao kao "tamna strana civilnog društva"

Sve u svemu rešenje vidim u tome da se društvo posmatra u nekoliko ravni: država, civilno društvo, političko društvo, ekonomsko društvo, organsko društvo - pri čemu bi se nacionalizam video kao dimenzija organskog društva. (Da li je religija aspekt organskog društva ili je tek posebna ravan, poseban tip društva, kao neko religijsko društvo?) U nas je organsko društvo posvojilo državu i političko društvo, a u jednom momentu je i ekonomsko društvo bilo instrument organskog društva. Dominacija/hegemonija organskog društva, tj. nacionalizma. Idealno je da sve ove ravni budu barem u nekoj konkurencijskoj ravnoteži, da budu *opozitni partneri*! Sada u nas političko društvo ima u rukama državu, a država u rukama ima političko društvo; organsko se povremeno trza i preta, a civilno gleda da zauzme funkciju kontrolora...

U to vreme Vukašin Pavlović smatra da se o civilnom društvu u Srbiji "može raspravljati samo kao o potisnutom civilnom društvu, kao o civilnom društvu u dubokoj senci, kao o krajnje redukovanom i marginalizovanom društvu." (2004: 314).

(4) Godine razvoja i borbe (1995-1999). Polovinom devedesetih nacionalizam je već izašao i svog zenita i započeo trend krivudavog opadanja. Međutim, on je i dalje bio dovoljno jak, da uz slabo opoziciono političko društvo i uz slabo civilno društvo, bude dovoljna podloga održavanja na vlasti Slobodana Miloševića i njegovih često menjanih saveznika. Studentski i narodni pokret 96-97., nije mogao da se uspostavi "protiv nacionalizma", već "protiv tiranije", pa i tu posredno, preko operacionalizacije "izbornih krađa" na lokalnim izborima.

Sve u svemu, u drugoj polovini devedesetih godina, nevladine organizacije se postepeno razvijaju uprkos neprijateljskom odnosu Miloševićeve vlasti prema njima¹⁴. Etiketiranje i kvalifikacije, piše Boško Kovačević, da se tu radi o "stranim agenturama", o "mondijalistima", o "zaverenicima" i "stranim plaćenicima", o "izdajnicima nacionalnih interesa", podstakli su represivne i sudske instance režima da se bave ovim organizacijama (2002: 91).

Istovremeno, nevladine organizacije se politizuju, gotovo do kraja (ne računajući tu ranije formirane, tzv. društvene organizacije). Uspostavlja se svojevrsna koalicija između civilnog društva i opozicionog političkog društva. Tadašnja opozicija (a današnji moćnici) i NVO su na istom poslu. Njihovi međusobni odnosi su kooperativni i prijateljski. Glavni i gotovo jedini cilj, i opozicionih političkih partija i nevladinih organizacija, jeste borba protiv autoritarnog sistema Slobodana Miloševića, borba za promenu vlasti.

Komentarišući politizaciju pojedinih NVO, a još više njihovo uključjenje u izbornu kampanju, Žarko Paunović, ujesen 1996. godine, naglašava razliku između političkih stranaka i

¹⁴ Po mišljenju Boška Kovačevića nevladine organizacije su nastajale stihijno "uz ogromno podozrenje i ignoranciju tadašnje etablirane vlasti. /.../ I pored svih diskvalifikovanja, te uskraćenih prostora i uslova za njihovo delovanje od strane vladajućeg establišmenta, one su se umnožavale /.../ Trebalo je, bar u prvim godinama nastajanja, ne malog potencijala građanske hrabrosti da se pristane i da se participira u radu ovih organizacija." (Kovačević, 2002: 90).

NVO: "Ipak, najključnija stvar koja ih razlikuje je podela s obzirom na odnos prema vlasti. Dok je osnovni cilj političkih partija osvajanje vlasti, dotle je osnovni cilj NVO zaštita i ostvarivanje nekog interesa, rješenje problema i to kroz lobiranje i pritisak u javnosti, i pritisak na vlast, ali ne nikako i osvajanje vlasti. Međutim, kod nas to neke NVO, kako one koje su uz vlast, tako i one koje to nisu, još izgleda nisu shvatile, pa su već u nekoliko koalicija uključene i neke NVO." (Paunović, 1996).

(5) Velika koalicija za obaranje Miloševića (1999-2001). Od Preobraženja ("Dinkićevo miting"), preko petooktobarske revolucije do Vidovdana (hapšenje Miloševića). Kooperativni odnosi opozicije i civilnog društva su u zenitu uoči izbora 2000. na kojima su građani poslali u istoriju Slobodana Miloševića. »Nemerljiva« je uloga NVO u rušenju Miloševićevog režima. (Videti o ovome i u: Kovačević, 2002: 92 i dalje; Pavlović, 2004: 277 i dalje; videti *Prilog 2*). Može se tvrditi da je Miloševićev režim srušilo civilno društvo, a da je tek u finalizaciji tog posla opozicioni deo političkog društva, uspostavljajući nužno jedinstvo unutar sebe i sa organizacijama civilnog društva, obavio svoju nezamenljivu ulogu.

(6) "Podela plena" (2000-2001). U »podeli plena« posle oktobra 2000. godine, bivša opozicija a posle oktobra nova DOS-vlast, asimilovala (»pacifikovala«) je manji deo lidera i NVO vođstva¹⁵, dok je drugi deo zadržao autonomiju. Tako, Boško Kovačević konstatuje da je "jedan broj ovih organizacija prihvatio poziciju parapolitičkog i paradržavnog priveska nakon oktobarskih promena 2000. godine"¹⁶ (2002: 93). A Dušan Janjić, predsednika Forum za etničke odnose, izjavljuje da su nevladine organizacije postale čekaonica za politički položaj. (Vreme, no 678).

(7) Podela rada i stabilizacija (2001. i kasnije). Nakon okončanja »oktobarske« euforije uspostavljaju se novi odnosi između političara i NVO koji traju i dandanas. NVO se postavljaju kao »kontolori« vlasti, a pre svega rada vlade (*videti Prilog 3*). Političari (ponekad) imaju utisak da su im NVO konkurenti (aspiracije na kontrolu vlasti vidi se kao aspiracija na samo vršenje vlasti), pa čak, kao i ranije, u nevladinim organizacijama se vide nosioci antivladine politike¹⁷ (*videti Prilog*

---

¹⁵ "Veliki broj aktivista i članova NVO je nakon demokratskih promena u Srbiji našao mesto u pojedinim opštinskim službama." - piše Goran Ješić predsednik opštine Inđija (2004: 9).

¹⁶ I dalje, "Za izvornu misiju to nije prihvatljiva i poželjna lokacija. One time postaju zagovornici i propagandisti, trasmisija partija na vlasti i državnih čvorišta odlučivanja. Njihova uloga ipak treba da se ogleda u artikulaciji građanskih ideja i energija, u korekciji devijantnih procesa i aktera, u širenju i jačanju demokratskih instituta društva." (isto).

¹⁷ Ružica Dabić, analizirajući mogućnosti saradnje lokalne samouprave i NVO, kaže da se i nakon dve godine od pobeđe demokratske opozicije, suočavamo "sa nerazuimevanjem i najblaže rečeno blagim ignorisanjem od strane vlasti. Zašto dobar deo vlasti i dalje smatra da nidi nevladin znači antivladin? Zašto se i dalje susrećemo sa pežorativnim određenjima kao što su: strani plaćenici, sekta, svrhoviti sami sebi, tu se vrti veliki novac... Tako stižemo do našeg suštinskog pitanja. Kako ostvariti konstruktivnu i kreativnu saradnju između javnog i trećeg sektora kada smo još uvek puni predrasuda i zazora jedni od drugih?" (2003: 7).

Goran Ješić, predsednik opštine Inđija kaže da se u prve dve godine nove vlasti saradnja NVO i opštine "odvijala isključivo u jednom pravcu i to od NVO ka Opštini dok je podrška lokalne samouprave izostala. Razlog je pre svega ležao u političkom odnosu snaga u izvršnoj vlasti kao i u odnosu pojedinih političkih partija prema NVO. Iako iz

4). Na drugoj strani, lideri NVO u političarima vidi manje-više izdajnike ideje o demokratskom društvu i humanoj tranziciji. U stvari, kao da mnogima nisu jasne linije podele »nadležnosti« između civilnog društva i sfere politike (vlast, država, stranke)¹⁸. Vidljiva je, na primer, izvesna bojazan ako ne i strah, od uticaja NVO na javnost. Rezultat takvog međuodnosa je guranje civilnog društva i NVO u zapećak, na društvenu periferiju. Na pojavnjoj ravni ređi su sukobi, a češće se tu radi o netoleranciji, ignorisanju (»prave se da nas ne vide«...). Inače, civilno društvo i NVO nalaze partnerske stranke u malim strankama levo od centra, manje više socijaldemokratske provenijencije.

Vukašin Pavlović smatra da se i država i civilno društvo u postkomunističkim zemljama nalaze u teškom stanju i da je to "manje ili više opšte dijagnosticirana činjenica"¹⁹. Iz tog stanja oni "mogu jedino izaći zajedno i ruku pod ruku, to jest, samo ako se bude uvažila i realizovala potreba, kako za razvijenim civilnim društvom, tako i za bolje organizovanom pravnom i demokratskom državom" (2004: 233).

Na civilno društvo u postkomunističkim zemljama, tj. u društvima u tranziciji, po mišljenju Vukašina Pavlovića, gleda se trojako: (a) kao na instrument da se obori stari režim i uspostavi nova državna vlast, (b) dominantno neutralan stav u vrednosnom smislu, (c) negativan pogled na revitalizovanje i uspostavljanje civilnog društva. "Na žalost - dodaje Pavlović - najmanje je prisutna ona opcija koja i na državu i na civilno društvo gleda kao na saveznike u uspostavljanju i razvoju pluralističke demokratije. Bez tog savezništva teško je očekivati da se mnogi vrući problemi ovih društava nogu rešavati na miran i politički produktivan način." (2004: 235).

Ukupno uzev nema svesti o ulozi i značaju nevladinog sektora i civilnog društva uopšte u procesima tranzicije. Nije se uvažilo, kako primećuje Zoran Đinđić, to što su nevladine organizacije "unele /.../ ogroman deo svojih aktivnosti, svog rizika, svoje inovativnosti u zajednički pokret koji se danas sprovodi u Srbiji, pod /.../ vidom reformi i tranzicije". I dalje, "Uloga nevladinih organizacija je jako važna i u daljoj realizaciji onih promena koje treba da dovedu do moderne Srbije. Smatram da u našem javnom životu ne postoji svest o tom značaju, i da u priličnoj meri postoji jedna konfuzija oko toga šta je vladino, šta je državno, a šta je nevladino". (Đinđić, 2002: 7).

---

korpora, u to vreme, demokratski orijentisanih partija, pojedini predstavnici političkih partija, pre svih DSS, imali su odnos prema NVO veoma sličan odnosu iz vremena Slobodana Miloševića." (2004: 9).

¹⁸ "U savremenoj liberalno-demokratskoj literaturi, koja insistira na duhu i praksi podele vlasti, preovladava shvatanje o interaktivnom i komplementarnom odnosu između polja državne vlasti i civilnog društva: akteri vlasti su pod stalnim pritiskom i obavezom da poštuju zakonske i institucionalne aranžmane, da štite prava i slobode građana, a civilni akteri – koji deluju u okvirima zaštite ljudskih prava i pravnih garancija za svoje asocijativno delovanje – istovremeno imaju obavezu poštovanja zakona, obavezu lojalnosti vlasti koja je položila test legitimnosti. Jednostavnije rečeno, u razvijenijim liberalnim demokratijama pretpostavlja se partnerski odnos između državne vlasti i civilnog društva." (Vujadinović, 2004: 17)

¹⁹ Ako ova Pavlovićeva tvrdnja možda i ne važi za sve postkomunističke zemlje, ona sigurno važi za Srbiju.

Okvir 2

SRPSKA POLITIKA

Produžena ruka Stejt departmenta

Nevladine organizacije u Srbiji ponovo u ofanzivi

piše: Nenad M. Stevanović

Kako rastu američki pritisci na Srbiju, tako se povećava i aktivnost takozvanih nevladinih organizacija iliti Trećeg sektora, kako sebe vole da nazivaju. Fond za humanitarno pravo, raznorazni helsinški odbori, Komitet pravnika za ljudska prava... samo je deo velikog korpusa onih organizacija koje u Srbiji predstavljaju otvorene eksponente Stejt departmenta a bogami i Centralne obaveštajne agencije. Poseban "specijalitet" su beogradske ekspoziture međunarodnih nevladinih organizacija, od kojih je najpoznatija Kancelarija Međunarodne krizne grupe u Beogradu.

Ponovo se organizuju tribine o fašistoidnom karakteru Srpske pravoslavne crkve, nanovo se pokreću okrugli stolovi o vladi Vojislava Koštunice, koji je "ništa do drugi Slobodan Milošević"... Kao analitičari svega i svačega pojavljuju se na televizijama i medijima koji se finansiraju iz iste (čitaj: zapadne) kase, gde "argumentovano" objašnjavaju npr. kako Srbija mora prestati "sa uplitanjem u unutrašnje stvari Kosova" ili "prekinuti svake kontakte sa genocidnom tvorevinom Republikom Srpskom".

O konfuziji svedoči i viđenje NVO od strane medijskih ljudi, a to nam pokazuju rezultati istraživanja koje su Slobodan Reljić i Zoran Marković obavili u proleće 2002. godine. Za ljude od medija najvažnija karakteristika NVO je upravo "nezavisnost od vlasti" (17%), no na drugoj strani 15% ispitanika ne zna da definiše NVO, a čak trećina odgovora je svrstana u "ostale odgovore" (ti odgovori su, kako kažu autori, najčešće "pogrešne definicije" (Reljić i Marković, 2002: 10). Može se zaključiti da gotovo polovina ispitanika, tj. urednika i novinara²⁰, u stvari ne zna šta su to nevladine organizacije i kakva je njihova uloga u društvu.

No, ukupno uzev, stvarnost je drukčija. O tome, na osoben način piše Nenad M. Stevanović (videti okvir 2 i *Prilog 6*)²¹, a iz drugog ugla, početkom 2004. godine, piše nedeljnik "Vreme" (videti okvir 3).

---

²⁰ Među 306 anketiranih bilo je 47% glavnih urednika, 32% urednika, 14% novinara i 7% ostalih - direktori, vlasnici i drugi (Reljić i Marković, 2002: 4).

²¹ Naravno, nije Srbija izuzetak. Pogledajmo, primera radi kako sa faktički iste pozicije piše u Sarajevu. Primer se odnosi na sledeći tekst iz "Waltera", broj 83.

"SKANDALOZNO (NE)ZAVISNI PIZDELEKTUALCI I NJIHOVI KUPCI

ZA FOND SPREMNI - Piše: Fatmir ALISPAHIC

U i oko Fonda za izdavaštvo sjede oni koju su frontalno nastupili u predstavi izmišljene odbrane Ivana Lovrenovića ni od čega i to upravo u vrijeme kad rastaljuju milion i po maraka. Prije će biti da su osjetili kako im se približava baba-roga istraživaškog novinarstva, pa su pohitili da lopticu prebace na drugi teren, kako bi mogli tvrditi da ih napada bošnjački fašizam, a ne činjenice koje potvrđuju tezu o kriminalnom i jaranskom krčmljenju državnih para u Fondu za izdavaštvo. Predstoji nam razotkrivanje agresivne zamjene teza koju posljednjih mjesec-dva plasiraju tzv. neovisni mediji i intelektualci iz Kruga 99, Oslobođenja, Slobodne Bosne, Dana, Starta i Slobodne Evrope. Oni su panično otvorili medijski front i nemušto dokazuju izmišljotine o radikalizaciji bošnjačkog nacionalizma, koji prijeti etničkim čišćenjem Sarajeva. Tako opasnu optužbu nisu potkrijepili nijednim konkretnim primjerom. /.../

Kontali su konto

Dirnut je živac tzv. alternative. Dirnute su pare! Dirnuto je porijeklo i nakana tih para. Ustanovljeno je da pare koje su uložene u tzv. neovisne medije i nevladine organizacije imaju svoju namjeru. Ta namjera nije multinacionalna, nije bosanska, vec srpsko-hrvatska, baš kakva je dogovorena u Karadorđevu, a prihvaćena u

Okvir 3.

"Nevladine organizacije su dugo, sve do 5. oktobra 2000, identifikovane kao organizacije koje se protive dotadašnjem režimu. Čašćene su – i tretirane – kao neprijateljske, antivladine i špijunske organizacije. Posle 5. oktobra 2000. NVO i ne nose takve ni slične epitete, ali njihov status, uticaj, pa i odnos (ne)saradnje sa državnim institucijama ostao je manje više nepromenjen. Rad nevladinih organizacija još je prilično otežan, mada su razlozi za to danas drukčiji. Ako se ima u vidu da su gotovo sve nevladine organizacije podržavale smenu na političkoj sceni koja se odigrala 5. oktobra 2000, moglo bi se zaključiti da su se današnji politički aktivisti poneli nezahvalno prema nevladinom sektoru. Prema rečima Sonje Liht, ne treba govoriti o "nezahvalnosti", jer Fond za otvoreno društvo nikada nije ništa činio da bi mu neko zbog toga bio zahvalan. Ali, o neodgovornosti i neozbiljnosti svakako može biti reči. Tako su nekadašnji neprijatelji države postali u stvari nepotrebni prijatelji. (Vreme, no 678).

Pitanje politizacije, depolitizacije i repolitizacije civilnog društva je konstanta u samopromišljanju civilnog društva (videti okvir 4). Ova tema je aktuelizovana u jendom istraživačkom tekstu u nedeljniku "Vreme". Tu nalazimo preciziranje odnosa između NVO i vlade od strane samih aktera nevladinih organizacija. "Nevladine organizacije, po mišljenju Nenada Konstantinovića iz Otpora, imaju četiri osnovne funkcije u kojima se jasno mogu definisati odnosi Vlade i NVO-a. Nevladine organizacije bi trebalo da omoguće podršku u ostvarivanju onih Vladinih programa koji su specifični, odnosno programa usmerenih na određene društvene grupe. Drugo, nevladine organizacije bi trebalo da saraduju sa Vladom po principu partnerstva na ostvarivanju zajedničkih projekata. Dalje, nevladine organizacije bi trebalo da uspostave kritički stav prema Vladi, odnosno da ukazuju Vladi na loše poteze i upozoravaju na moguće negativne posledice po građane. Najzad, NVO-i bi trebalo da budu neka vrsta kontrole, što bi značilo pozivanje na odgovornost i smenjivanje onih koji su direktno krivi za lošu situaciju u pojedinim društvenim oblastima. Te funkcije mogu se ostvariti ako se uspostavi direktna komunikacija u saradnji dveju strana. Predstavnici NVO-a su tražili da im se omogući učestvovanje u radu parlamenta tako što će im biti obezbeđeno jedno mesto u Skupštini (tzv. zelena stolica) – ali to je još jedan u nizu zahteva koji su u ovom momentu, izgleda, prevelik korak za društvo koje tek započinje demokratizaciju." (Vreme, no 678).

Washingtonu i Daytonu. Dolazimo do moralnog kredibiliteta tih bučnih boraca za multietničku Bosnu. Otkrivamo da to nisu nikakvi bosnoljubi, već plaćenici zajedničkog velikosrpskog i velikohrvatskog projekta, čija je glavna sirovina ubijanje Bosne. Bez dileme: oni su plaćeni fašisti, grobari koji zakopavaju istinu o genocidu i agresiji, izdajnici domovine, četnički i ustaški nadničari koji u kostimima bosanstva pokušavaju da zločin učine nevidljivim. Moglo im se vjerovati sve dok SDP-Alijansa nije uzela vlast, i dok se u pizdelektualnoj tišini nije počela izivljavati nad bošnjačkim narodom, čineći sve što je četnicima i ustašama bilo potrebno za preoblikovanje istine o genocidnoj agresiji na BiH."

Basnoslovne sume su uložene u tzv. neovisne medije i tzv. nevladine organizacije. Prema nekim pokazateljima - radi se o milijardu maraka. Vrijedilo bi upitati Boru Kontića zv. Konto ili Senada Abdića (kako reče kolega Schwartz) zv. Tucca, kako su poslije rata kupili ogromne stanove u samom centru Sarajeva. /.../

Okvir 4.

Pitanje svrsishodnosti i dometa politizacije civilnog društva. "Dokle ta politika?". Ako "nevladin sektor u ovakvom tipu društva, sa ovako nestabilizovanim poljem politike i političkim institucionalnim procedurama, mora da ograničava, kontroliše, gura i pritiska polje politike" (Stojiljković, 2002: 88), zar to već nije politika? Da li je uopšte moguće "civilno", bez "političkog", u krajnjem da li je moguće društvo bez politike, pa makar to društvo bilo i civilno. Ako je tako, onda je u pitanju samo mera. Dakle, koliko politike? Ili je možda stvar u tome da se preciziraju ciljevi politizacije. Na primer borba za demokratiju, a u demokratskim društvima borba protiv svega što ugrožava demokratiju. Nikako, pak, borba za vlast i za poziciju u vlasti. Ovo, međutim, ne znači da nema aspiracija prema društvenoj moći i bukvalne borbe za uticaj. Ovde je, dakle, u pitanju nedovršena borba za demokratsko društvo i borba protiv bilo kojeg organski uspostavljenog društva i pokušaja takvog uspostavljanja.

U "postrevolucionarnoj fazi", u opisanom kontekstu, dolazi do izvesne stagnacije u aktivitetu nevladinog sektora. "Danas je stanje ozbiljnog zastoja. Elan koji je doneo pokret protiv Miloševića oktobra 2000. godine nije usmeren u organizovanu kontrolu vlasti i podsticanje samouprave /.../ Toliko se očekivalo od nove vlasti i stvarao utisak da rešenje za naše probleme ima samo u političkoj sferi. Velika energija je tako uludo istrošena, a nepoverenje u moć efikasnog samoorganizovanja vrlo je rašireno." (Reljić, 2003: 7).

Okvir 5.

Kampanje - Moj glas nije mali EVROPSKI POKRET U SRBIJI

GOTV kampanja Evropskog pokreta u Srbiji za vanredne parlamentarne izbore - 28. decembar 2003

Evropski pokret u Srbiji (EpuS) je samostalna i dobrovoljna društvena organizacija građana Srbije. Naša osnovna misija je uticanje na javnost u Srbiji da se angažuje u stvaranju demokratskog, višestranačkog društva, u ostvarivanju jednakosti među ljudima i njihovim zajednicama i promocija evropskih vrednosti i tekovina, uz podržavanje procesa i pojava u Srbiji koji tome vode. Evropski pokret u Srbiji u saradnji sa još sedam nevladinih organizacija (BOM, CeSID, EXIT, Forca, Index, Mediumgroup, SMART) pokrenuo je internet sajt <http://www.glasajpametno.org/>, putem kojeg birači mogu da se upoznaju sa listama stranaka i koalicija koje učestvuju na predstojećim parlamentarnim izborima u Srbiji. Cilj sajta je da biračima na jednom mestu prikaže liste kandidata, programe i aktivnosti svih organizacija koje učestvuju na predstojećim izborima. Sajt obuhvata vesti i fotografije, poslednja istraživanja javnog mnjenja, medijamonitoring, izborne liste, dokumente i systemske zakone koji se tiču izbora.

U skladu sa tim naša organizacija teži demokratskim i slobodnim izborima u Srbiji. Smatramo da je naša dužnost da delujemo na javnost u Srbiji da se shvati izuzetna važnost postojanja i funkcionisanja demokratskih institucija u zemlji. Budući da u svom radu EpuS naročitu pažnju poklanja mladima i u ovoj kampanji naša ciljna grupa su mladi od 18 do 29 godina koji su procentualno najveći apstinenti, kada je reč o parlamentarnim izborima. Kampanja se sprovodi u tri nivoa. Prvi nivo je medijska kampanja-televizijski spot u trajanju od 45 sekundi sa sloganom MOJ GLAS NIJE MALI koja se istovremeno prikazuje na 2 nacionalne televizije - B92 i BK TELEKOM i 10 lokalnih televizija širom Srbije. Drugi nivo kampanje ogleda se u postavljanju plakata "Neću da ponovo gledam isti film" i pet vrsta nalepnica sa intrigantnim i provokativnim porukama namenjenim mladima. Treći nivo kampanje je potpisivanje peticije pod nazivom "PORUKA MLADIH BUDUĆOJ VLASTI" na svim fakultetima Beogradskog univerziteta i u 31 gradu u Srbiji gde Evropski pokret ima formirana lokalna veća. Potpisnicima peticije dele se materijali: baloni, brošure, nalepnice, bedževi ....

Sve ove aktivnosti sprovode se od 15. decembra i završavaju se 25. decembra kada počinje SMS i e-mail kampanja. Potpisnicima peticije koji su ostavili svoje kontakte biće poslate poruke koje ih podsećaju na datum izbora. Cilj kampanje je uključivanje što većeg broja mladih ljudi u izborni proces, upoznavanje mladih sa osnovnim demokratskim postulatima i podizanje nivoa svesti o značaju stabilnih institucija za uspešan proces integracije Srbije u evropske strukture.

"Nakon otrežnjenja od septembarsko-oktobarskih događaja 2000. godine, NVO polako dolaze sebi. Tražeći svoje mesto i svoju ulogu u lokalnoj zajednici i shodno tome i svoj odnos prema lokalnoj vlasti u za neke novim uslovima a za neke u uslovima koji simuliraju promene, NVO imaju tri pristupa: 1. rade projekte polazeći od potreba lokalne zajednice i shodno tome usmeravaju svoju aktivnost prema građanima; 2. rade projekte koji imaju prohodnost kod stranih donatora i shodno tome svoju aktivnost usmeravaju ka predstavnicima NVO; 3. realizuju projekte drugih NVO; 4. rade projekte polazeći od interesa i potreba lokalnih vlasti." (Torbica, 2003: 9).

Žarko Paunović, jedan od lidera nevladinih organizacija u Srbiji, ističe da iako brojne analize i istraživanja ističu sve značajniju ulogu nevladinih organizacija u razvoju savremenih društava, "kod nas još uvek postoji dosta nedoumica o tome kakav je značaj i suština nevladinih organizacija, a posebno za razvoj i stabilizaciju demokratskog poretka" (2003: 4).

Da li su NVO pristrane u vršenju svoje misije – kontrole vlasti? Nije sporno da pojedine stranke mogu da steknu takav utisak, a pojedine, manje-više, s razlogom. Nije, na primer, sporna distanca nevladinih organizacija prema strankama koje su bile na vlasti pre 2000. godine. Međutim, ima osnova za tvrdnju o pristranosti i u odnosu prema ostalim strankama. Reč je o istom kriterijumu koje je uslovljavao i danas uslovljava podele među samim strankama. U prvom redu su to pitanja interpretacije bliske prošlosti, a pre svega učešća Srbije u Balkanskim ratovima devedesetih i zločinima koje su počinili njeni građani, pitanje lustracije, pitanja odnosa prema izvornim ciljevima opozicije, odnosa prema društvenim promenama, načinu njihovog izvođenja i brzini izvođenja. Upravo se u manje ili više različitom tretmanu ovih pitanja nalazi izvesna razlika koja se javlja sa promenom stranaka u vrhu vlasti, tj. razlika između Đinđićeve i Koštuničine vlade. Pritom, čini se da je tu pre promena odnosa NVO prema jednoj odnosno drugoj vladi, nego o promeni odnosa vlade prema nevladinom sektoru. - U svakom slučaju, u teorijskoj ravni razmatranja pristranosti, uočava se samo jedna orijentacija: perspektiva civilnog društva bitno je povezana sa projektom demokratske politike²² - (videti okvir 5).

Ovde treba imati na umu ono što Kin govori već u definiciji civilnog društva - **tenziju u međusobnim odnosima** "nevladinih institucija" i u odnosima sa državnim institucijama (Kin, 2003: 14) - ta tenzije se ovde shvata kao karakteristika koja je toliko bitna da ulazi u određenje pojma civilnog društva. No, iako je tenzija gradivna odlika civilnog društva, ona može biti manja pa samim tim da doprinosi boljem radu nevladinog sektora, ona s druge strane, može biti toliko naglašena da dovodi u pitanje i rad pa i postojanje nevladinih organizacija.

---

²² Nespornu povezanost civilnog društva i demokratije ističe i Vukašin Pavlović: "Koncept civilnog društva od samog svog nastanka ima izrazit demokratski naboj." Civilno društvo i demokratija su "prirodni saveznici". "Primeri odnosa

Ovde se otvaraju brojna pitanja koja traže odgovore:

- Prelasci u drugi tabor. G 17 Plus, Otpor²³ - a da li imamo obratne primere? Da li je Demokratski centar bio blizu takvog izlaza - jedni idu u DS, a drugi u Fond? Indikativan je put od UJDI-a do časopisa "Republika".
- Koji su to savremeni uzroci deficita civilnoga društva u nas. O tome dobro piše Vukašin Pavlović (2004: 313 i dalje).
- Sukobi unutar civilnog društva - najviše eksplicitirani u polemici vođenoj u nedeljniku Vreme, od 1. avgusta do 21. novembra 2002. godine.
- Izražavanje interesa organizacija civilnog društva preko predstavnika političkih stranaka, tj., lobiranje gotovo da i nije zaživelo u Srbiji. Organizacije i akteri civilnog društva kao da ne poznaju proceduru odlučivanja i ne poznaju mehanizme predstavljanja svojih interesa. S druge strane, ni same političke stranke kao da nemaju potrebu da se približe problemima građana koje predstavljaju.
- Može se govoriti i o "jednokratnoj upotrebi" nvo-aktivista u svetu politike (nvo-aktivisti u političkom aparatu nove vlasti).
- Uloga civilnog društva u stvaranju preduslova za ulazak naše zemlje u Evropsku uniju i u ubrzavanju tog procesa (videti *Prilog 6*).

3. Akteri civilnog društva u kontekstu odnosa civilnog društva i politike

Heuristički je plodno sagledati komparativno različite relacije koji se uspostavljaju između politike (političkog okruženja, političkog konteksta) i različitih segmenata civilnog društva:

Redukcija civilnog društva samo na NVO veoma smanjuje iskustvenu evidenciju na kojoj se analizira relacija civilno društvo – politika (država, vlast, stranke). I dok redukcija politike na političke stranke u ovom slučaju ima pun smisao zbog činjenice o hegemoniji političkih strana, dotle redukcija na NVO siromaši dijapazon odnosa koji se uspostavljaju između civilnog društva i politike²⁴. Jednostavno, bez slučaja "državnih sindikata" (ustvari, stranačkih sindikata) teško je

---

civilnog društva i demokratije u bivšim socijalističkim društvima, a posebno primer Srbije, to najbolje potvrđuju" (2004: 86).

²³ "U novu 2004. građani Srbije ulaze sa dve nove političke stranke na sceni. Otpor i G17 plus su do pre nekoliko meseci uživali ugled – ili bili potcenjivani – kao nevladine organizacije. Otpor je, prvo "studentski", potom kao "narodni" u poslednjoj godini režima Slobodana Miloševića znatno doprineo njegovom rušenju. Posle toga, pomalo haotično, nastavio je delovanje zalaganjem za suzbijanje korupcije pod sloganom upozoravajućim za nove vlasti: "Samo vas gledamo". S druge strane, ekspertska grupa G17 plus predstavlja neku vrstu logistike DOS-a – ali očekuje i traži više uticaja na javnoj sceni od priznanja da su "zaslužni teoretičari". Miroljub Labus, Mladen Dinkić i Božidar Đelić kao eksperti s funkcijama posle 5. oktobra zauzimaju gotovo neprikosnoveno mesto najpopularnijih u javnosti – odmah iza Vojislava Koštunice. Posle rascepa vladajućeg DOS-a u leto 2001, pozicija NVO eksperata postaje klimava; Miroljub Labus ne uspeva ni uz "podršku" Demokratske stranke da pobedi na prošlogodišnjim predsedničkim izborima u Srbiji; Mladen Dinkić smenjen je s mesta guvernera pod okolnostima koje će na kraju dovesti do prevremenih parlamentarnih izbora; Božidar Đelić upisuje se kao poslanički kandidat na listu Demokratske stranke... U međuvremenu, Otpor i G17 plus postaju političke stranke, u oba slučaja kao razlog za promenu profila i načina delovanja navodi se nemogućnost da kao NVO ozbiljno utiču na društvene i političke promene. Šta se promenilo? Zašto su Otpor i G17 plus pre 5. oktobra 2000. bili zadovoljni svojim uticajem, a posle se razočarali? Da li to znači da bi većina od trenutno registrovanih 1790 NVO-a u Srbiji trebalo da se registruju kao političke stranke? Da li bi tako bile ozbiljnije shvaćene i efikasnije delovale u društvu?" (Vreme, no 678).

²⁴ Vukašin Pavlović tvrdi da se unutar civilnog društva (u analitičke svrhe) mogu razlikovati tri nivoa: 1) građani kao pojedinci; 2) udruženja, odnosno asocijacije građana, društveni pokreti i građanske ustanove; i 3) javnost. "Najvažniji

sagledati političku instrumentalizaciju jednog segmenta civilnog društva od strane vlasti. Bez slučaja crkve (faktički, reč je samo o SPC) gotovo je nemoguće sagledati sve bogatstvo "ljubavi" između sveta politike i civilnog društva. (Gde bi civilnom društvu bio kraj kada bi se država, vlast i političke stranke odnosili prema civilnom društvu onako kako se odnose prema SPC, pre svega u finansijskom smislu.) Prema medijima, pak, ispoljava se čitava lepeza najrazličitijih odnosa vlasti prema civilnom društvu, od ljubavi do mržnje, od "usvojenja" do osude i kazne, od saradnje do ignoracije... S druge strane i samo civilno društvo uspostavlja različite i organizacione i spontane forme **samouspostavljanja** i odnosa prema svetu politike.

(1) Nevladine organizacije. Prema jednoj strukturalno-operacionalnoj definiciji Salamona i Anheiera (1992) nevladinu organizaciju određuje sedam elemenata: 1) da ima barem donekle formalnu, tj. institucionalnu strukturu, 2) da je institucionalno odvojena od države, 3) da ostvaruje neprofitnu distribuciju sredstava, 4) da je samosvojna u svom unutrašnjem ustrojstvu, kontroli i upravljanju, 5) da nije komercijalna, 6) da nije primarno politički angažovana i 7) da je osnovana uz dobrovoljnu participaciju građana i dobrovoljna ulaganja (navedeno prema Paunović, 2004: 193 i dalje).

Differentia specifica nevladinih organizacija, po mišljenju Žarka Paunovića, jeste njihov odnos prema vladi i obratno: "Tek od onog momenta kada vlada ne utiče i ne kontroliše organizovanje građama, kada je ono ustanovljeno i legalizovano pravnim sistemom, može se govoriti o nevladinim organizacijama" (1997: 431).

Paunović govori o "polu-nevladinim organizacijama" koje nastaju u periodu 1985-1990., "odozdo" iz društva. To su protestne grupe građana i organizacije koje se pojavljuju kao "začeci stvaranja autonomnih društvenih grupa u vrijeme dok još politički pluralizam nije bio legalizovan" (1997: 431-432).

Relacija sa vladom je kriterijum za izdvajanje još jednog (od tri) tipa organizacija. Reč je o *vladino-nevladinim organizacijama* ili *kvazi nevladinim organizacijama* - tzv. Gongosima (videti *Prilog 7*). Formirane u doba socijalizma, one su vladine po nekoliko osnova: "osnovale su ih vladine institucije u prijašnjem sistemu, imaju finansijsku podršku vlade za svoj rad, nikada ne kritikuju vladu već samo alternativnu scenu i alternativne novonastale organizacije" (Paunović, 1997: 435).

Drugu vrstu organizacija Paunović određuje kao "*nevladine organizacije u širem smislu*". "Pod ovim pojmom možemo uvrstiti sva postojeća udruženja građana, inicijative i grupe koje su

---

kolektivni akteri civilnog društva su građanska udruženja (asocijacije), građanske ustanove (institucije) i društveni pokreti. Institucije koje su manje ili više direktnom odnosu sa civilnim društvom su porodica, crkva, dobrotvorna

nastale samostalno, dobrovoljno, koje su neprofitne i nelukrativne. U ovom širem značenju to je cijeli neprofitni, dobrovoljni sektor (tzv. treći sektor) koji obuhvata sve vrste dobrovoljnih, privatnih, neprofitnih udruženja i organizacija (promotivne i protektivne)" (Paunović, 1997: 435). Ukoliko prihvatamo ovu podjelu nevladinih organizacija, onda bi u ovaj podtip ušle neformalne društvene grupe (poput grupa navijača, raznih fanova i sl), razna profesionalna (strukovna) udruženja...

Treću vrstu čine *nevladine organizacije u užem smislu* - "Njih karakteriše težnja za promjenama, briga za zajedničko dobro i usmjerenost na političke probleme u društvu ("nova vrsta političnosti" koja nije usmjerena prema osvajanju vlasti, već prema centrima političkog odlučivanja)" (Paunović, 1997: 436). U ovim okvirima Paunović razlikuje *autoritarne nevladine organizacije* - čiji se principi delovanja zasnivaju na nacionalističkim pozicijama, diskriminaciji građana, kršenju osnovnih ljudskih i građanskih prava, nasilja, militarizaciji i povratku u patrijarhalno i tradicionalno društvo; i *alternativne nevladine organizacije* - koje su usmerene na stvaranje i razvoj civilnog društva (isto).

Vukašin Pavlović navodi dva ključna hendikepa nevladinih organizacija kod nas: (1) fragmentiranost i nesposobnost da se povežu i udružuju svoju socijalnu energiju kako bi pokrenuli ozbiljnije društvene promene i bar donekle poboljšale "svoju nezavidnu i u osnovi marginalnu poziciju"; i (2) slaba materijalna osnova i faktička zavisnost od finansijske pomoći "pre svega iz ne-domaćih izvora (stranih fondacija i međunarodnoga civilnog društva)." (2004: 258).

Potrebno je analitički sagledati opasnost da se NVO uspostave kao elitne organizacije, usled neutemeljenosti u građanstvu.

(2) Mediji. Da li ih profitni karakter diskvalifikuje njihovo *procivilno* delanje? Procivilno vs. proorgansko delanje medija, tj. koliko stvar komplikuje njihov izuzetni angažman u raspadu Jugoslavije i pronosiranju nacionalizma... Na drugoj strani, impresivna uloga "Republike", "Naše borbe", "Danasa", "Vremena", Studija B (povremeno), ali i niza lokalnih medija u "oslobađanju od straha" i stvaranju drugih preduslova za rušenje Miloševićevog režima. Bilo koja godina "rata u medijima" i "medijskog rata" potvrđuje navedeni stav (videti, naprimer, Radosavljević, 1997). Medijsko "šarenilo" vidljivo je i dan danas u čitavom dijapazonu od prodemokratskih do "nacionalnih" i *anti-civilnih* (videti *Prilog 4*).

(3) Sindikati i sindikalni protesti. Ima različitih mišljenja oko pripadanja sindikata civilnom društvu. V. Pavlović je izraziti zastupnik mišljenja o sindikatima kao segmentu civilnog društva

---

udruženja, privatni fondovi, obrazovni sistem i univerziteti (u meri u kojoj su od države nezavisni), slobodna štampa i nezavisni mediji, idr." (2004: 81).

(videti Pavlović, 2004: 248 i dalje). - Bitna promena u statusu i ulozi (jednog) sindikata u vreme jednopartijskog sistema i više sindikata u pluralističkom društvu. Koliko sam sindikalni pluralizam (kada se svodi na fragmentaciju sindikalne akcije, a on to u nas upravo jeste) proizvodi sindikalnu nemoć? Koliko je sindikalni pluralizam izraz stvarnih a različitih interesa, a koliko je proizvod sukoba ne-sindikalnog karaktera u vrhovima sindikalnog vođstva.

Specefičnost odnosa sindikata sa političkim okruženjem. Jedino u slučaju sindikata civilno društvo ima institucionalno uređene (barem u pravno uređenim državama) odnose sa konkurirajućim sferama društva (poslodavci, država) putem tripartitnih pregovora i socijalnih saveta. U našem slučaju, posebno je indikativno istraživati i analizirati teškoće u formiranju i funkcionisanju socijalnog saveta, s obzirom na specifičnu ulogu države u svemu tome (koncentracija moći naspram slabih partera, poklapanje dve funkcije - državne i poslodavačke, s obzirom da je u nas, već dugo a i danas, država najveći poslodavac).

(4) Crkve (dakle, ne samo SPC, već i ostalih). Crkve i religija u socijalizmu, promene uoči i za vreme tranzicije. Promene u funkcijama, uticaju, u relacijama sa okruženjem²⁵. Od marginalne ka dominantnoj ulozi. Svedoci smo snažne revitalizacije religije. Revitalizacija se prema Casanovi (1994) ogleda u: 1) deprivatizaciji religije, 2) repolitizaciji privatne i moralne sfere, i 3) deprivatizaciji religije (navedeno prema Vrcan 2001a: 54).

U kakvom su odnosu proces deprivatizacija religije kojem teži crkva i proces civilizovanja društva (pa i politike), kojem teži civilno društvo?

Kako se država odnosi prema religiji, odnosno prema crkvama? Sekularizacija i desekularizacija države. Indikator novog odnosa postsocijalističke države u nas se ogleda u svakolikoj pomoći crkvi, uvođenju verskog obrazovanja u državne škole, odsustvo reagovanja na svakodnevno međanje verskih ljudi u sferu politike... "Crkva *popuje* političarima, a političari *kade* popovima!"

Koliko status crkava u civilnom društvu komplikuje njihov angažman u raspadu Jugoslavije i pronosiranju nacionalizma. A crkve su bile i "vojni kapelani ratujućih strana" (Srđan Vrcan). Linc i Stepan imaju pogrešnu predstavu ukoliko se njihova opservacija pravoslavnog hrišćanstva odnosi i na SPC. Oni, naime, kažu: "Pravoslavno hrišćanstvo, inspirisano tradicijom cezaropapizma i zato okrenuto zavisnosti od države i koncepciji nacionalne crkve, nije poslužilo

---

²⁵ Istraživački bi bilo veoma zanimljivo proveriti hipotezu o tome kako u doba tranzicije (kao promene društvenog sistema), jedna svetovna religija, kao što je to bio komunizam, biva zamenjena (pravom) religijom. O komunizmu kao svetovnoj religiji govori S. Vrcan, kao o varijanti funkcionalističkog pristupa istraživanju religije. U komunističkim porecima, kaže Vrcan vladajuća ideologija biola je "poprimila religijske konotacije i vršila društvenu funkciju religije, ali koja sadržajno nije bila konkurentno sposobna preživjeti i održati se u sučeljavanju s konvencionalnom i tradicionalnom religijom." (2001a: 47).

kao osnovica za opozicionu aktivnost" (1998: 292). Ovo nije tačno barem za poslednjih nekoliko socijalističkih godina u Srbiji. Drukčije stanovište, i po mom mišljenju znatno bliže istini, iznosi Srđan Vrcan kada nakon konstatacije da je crkva lako mogla opstati i legalno delovati u okviru starog sistema (tj. komunizma) "ali i praktično funkcionirati kao glavno žarište za očuvanje i kristalizaciju antikomunističkih snaga i tendencija i kao središte koje je održalo na životu manje-više stalno prisutan akternativni kulturni smisleni i simbolički agregat kojim se hranila i mogla braniti i prizemna i podzemna opozicijska javnost..." (2001a: 29)²⁶.

Posebnu pažnju zaslužuje nepobitno "vraćanje veri", novi talas religioznosti koji se u istraživanjima beleži početkom devedesetih. Čini se da je na opštem planu u pravu Nikolaj Velimirović kada tvrdi da rat, kao i sva druga stradanja, pojačava religioznu svest kod čoveka.

Heuristički je plodna komparacija dvaju procesa - politizacija religije u predtranzicijskom periodu i religizacija politike u tranzicijskom periodu (dakle, pre i posle promene vlasti), na jednoj strani i politizacija nevladinih organizacija pre promene vlasti i 'civilizovanje' politike (vs. involviranja u politiku) nakon promene vlasti, na drugoj strani.

(5) Masovni protesti građana. Socijalno i političko delanje "običnih" građana, onda kada to delanje nije generisano pripadnošću nekoj organizaciji ("pištaljke i jaja", "šerpe i lonci" kao politička sredstva). "Dogaćanje naroda", krajem osamdesetih. "Šetnje", početkom druge polovine devedesetih. "Plišana revolucija", oktobra 2000. godine. "Takvi građani su često od kritične važnosti u pomeranju jezička na vagi režim - opozicija, jer su oni ti koji izlaze na ulice da protestuju, sukobljavaju se sa policijom i vlastima, izražavaju negodovanje zbog pojedinih mera, potom ističu šire zahteve, da bi konačno ugrozili i režim." (Linc i Stepan, 1988: 21).

(6) Građanske inicijative. Na primer, akcija građana protiv nadzidivanja zgrada na Konjarniku, "slučaj" Mojsinje, protesti vlasnika kioska kod "Plavog mosta", protesti prodavaca na "buvljacima" u Nišu, Beogradu, Kragujevcu; protesti malinara...

(7) Pojedinci-institucije. Na primer, Đorđe Balašević, Matija Bećković, Brana Crnčević...

Međutim, svemu ovome treba dodati još nešto. Naime, analiza odnosa civilnog društva i sveta politike nepotpuna je ako se u nju ne uključe iskustva nastala pre 1990. godine (videti: Paunović, 1997), odnosno pre novog talasa nevladinih organizacija koji nastaje u devedesetim godinama

---

²⁶ Utoliko pre, a upravo to i dadaje profesor Vrcan, što mehanizmi sistema faktički bisu tolerisali "nikakvo javno postojanje bilo kakvog drugog legitimnog i autonomnog stjecišta moguće kulturne i akcijske alternative niti pak središta neke alternativne lojalnosti" (isto).

prošlog veka. To su organizacije (tzv. društvene organizacije: Savez izviđača, Ferijalni savez, Pokret gorana, SOFK.a...) koje su nastajale u krilu vladajuće stranke i njenih eksponenata (transmisionih organizacija, na primer Savez socijalističke omladine). One su delovale pod okriljem i uz manju ili veću pomoć jedine vladajuće partije. Te društvene organizacije su mogle da rade mimo Partije i njenih transmisionih eksponenata, ali ne i protiv njih²⁷.

Da li se danas može govoriti o postojanju državnih ili stranačkih NVO? Pri tom, ne mislim samo na onih nekoliko NVO koje su manje-više direktno, osnovale političke stranke, već na etablirane NVO koje su pristale uz državu i/ili političku stranku.

Na šta upućuje postojanje hobističkih organizacije (kao što su udruženja lovaca, pčelara, numizmatičara...) i odnos koji se uspostavlja između njih i vlasti. Sve se odvija u stilu "Dok oni obavljaju *svoj posao* i ne mešaju se u ono što je *tuđ posao* (tj. u politiku), dotle je sve uredu". A "dok je sve uredu" ove organizacija ako i nemaju neku manju materijalnu pomoć, onda barem, bivaju ostavljene na miru.

Specifičan je status filantropskih organizacija i organizacija invalida. Političko društvo ne može da ih ignoriše ni u finansijskom smislu niti u smislu pravnog uređenja njihovog statusa. "Jest brate da se ne mešaju u politiku, ali mnogo, bre, traže!". Ovde je svaka pomoć "na kašičicu" i sve liči na prošnju i milostinju.

Šta je sa interesnim oprganizacijama građana, takođe nespornom delu civilnog društva. Kakav je, na primer, odnos između "Lige za zaštitu privatne svojine i ljudskih prava"²⁸ i vlasti, odnosno države? Ovde je reč o konfrontaciji, o sukobu interesa... Unekoliko je slična situacija i kada je reč o "Transparency international"?

Posebnu analizu zahteva razmatranje odnosa dve nevladine organizacije i vlasti (države, političkih stranaka). U pitanju je Helsinški odbor za ljudska prava i Fond za humanitarno pravo. Videti: *Tačka razlaza*, 2003. Na osoben način tu su i Fond za otvoreno društvo i YUKOM. Da li je na delu "*Kvartet veštica*" kao što tvrde desničari ili organizacije koje su nam "*osvetlale obraz*" kao što tvrde zastupnici grđanske opcije?

---

²⁷ Žarko Paunović razlikuje tri faze razvoja organizacija građana: inicijalnu, formativnu i razvojnu. U inicijalnoj fazi, od 1945. godine do kraja osamdesetih, faktički nije bilo slobode organizovanja, a organizacije su mogle da se pojave samo u okviru SSRN i omladinske organizacije. No, ima nekih inicijativa drukčijeg delovanja, kao što su studentske pobune u Beogradu 1954. i Zagrebu 1959. godine; radnički štrajkovi, 1958. godine; studentske demonstracije 1968. godine; pokušaji osnivanja ekoloških pokreta 1971-73; razne grupe u osamdesetim... U ovom periodu deluju deluju i udruženja građana koja se bave zaštitom profesionalnih interesa (Paunović ih, sledeći Haralambosa, naziva protektivnim grupama). "To su organizacije koje možemo svrstati u NVO u jednom širem značenju ovog pojma jer su privatne, neprofitne i dobrovoljne, ali pošto se one ne brinu za opštu stvar, za javno dobro zajednice, već samo za svoju privatnu stvar, ne mogu se svrstati u uže značenje pojma NVO" (Paunović, 1997: 430).

²⁸ "Liga za zaštitu privatne svojine i ljudskih prava je nestranačka, neprofitna i nevladina organizacija koja okuplja fizička i pravna lica radi zaštite interesa svojih članova."

No, sve ovo tek otvara složenu problematiku međudnosa civilnog društva sa političkim okruženjem (videti okvir 6).

Okvir 6.

* “ Pojam i praksa civilnog društva su deo one tradicije moderne političke teorije i prakse koje su zasnovane na duhu podele, kontrole, ograničavanja političke vlasti u kontekstu uzajmano zavisnih procesa demokratizacije države i participativnosti društva, tj. aktivizma građana.” (Vujadinović, 2004: 15)

* “Mobilizacija civilnog društva je jedno od glavnih sredstava za razotkrivanje zloupotreba i za proširivanje legitimiteta nedemokratskih režima” (Diamond, 1974: 7)

* “Odnos države i civilnog društva podrazumeva da bez dobro uređene države nema garancije prava koja omogućavaju funkcionisanje civilnog društva. S druge strane, civilno društvo je stalna potencijalna kritika svakog eventualnog pokušaja države da se (u skladu sa logikom ekspanzije, koja je inherentna svakoj vlasti) pretvori u dominantnu silu.” (Vujadinović, 2004: 18)

* Kasapovića, na primeru Hrvatske, govori o parapolitizaciji civilnih institucija i organizacija. Kada se uzme u obzir postojanje “uprava u senci” svugde, pa i u bolnicama; dakle onih koji čekaju promenu vlasti pa da ev. zasednu na upravljačke pozicije – gde je tu onda civilno društvo. Može se, dakle, problematizovati pitanje vezano za relaciju **klijentizam – civilno društvo**; radi se o tome što klijentizam razara civilno društvo.

* “Hrvatsko je se civilno društvo oblikovalo i podešavalo prije svega u odnosu prema državnoj vlasti” (Bačić, 2004: 351).

Bez spoznaje da su i "Obraz" i "Dveri" nevladine organizacije (ali i "Delije", "Grobari" i slični), ma šta ljudi iz ovih organizacija o tome mislili (vidi okvir 7), akteri "svetle strane" civilnog društva neće biti u stanju da se uspešno bore za svoje ciljeve. Kako ni demokratski karakter, tako ni nacionalistički karakter određene organizacije niti im daje niti oduzima karakter NVO ili karakter civilnodruštvene organizacije.

Okvir 7.

GLAS ISTRAŽUJE

Cime se bave, a cime bi trebalo da se bave nevladine organizacije?

Za mnoge organizacije bi teško moglo da se kaže da su nevladine, jer su ih osnovali bivši lideri opozicije, a sadašnjih ljudi na vlasti. - Po novom konceptu NVO, nije dobro da ljudi iz vlasti budu u tim organizacijama zbog konflikta interesa. Dozvoljeno je, čak poželjno, da neko iz vlasti daje pare recimo za slepu decu, ali ne i da preko NVO zarađuje pare. Mnoge od tih NVO preko kojih zarađuju pare bave se i promocijom političkih stranaka koje su ih osnovala. Centar za demokratiju promovise Demokratski centar, Centar za liberalne studije Demokratsku stranku Srbije, NVO "Ljuba Davidović" promovise Demokratsku stranku, dok organizacija "Vasa Pelagić" radi na promociji Nenada Čanka - naglašava Janjić.

Mladen Obradović, glavni sekretar Obraza, slaže se s Janjićem da pripadaju pokretu, a ne NVO, ali dodaje da su samo tako mogli da se registruju. - Sigurno ne pripadamo NVO, koje se bave antisrpskom propagandom, otvorenim blaćenjem srpstva i pravoslavlja. Organizacije poput Helsinškog odbora za ljudska prava, Fond za otvoreno društvo i ostali postale su nadvladine organizacije. One diktiraju politiku naše zemlje, a njihova reč je često važnija od Ustava i zakona Srbije. Svemu onome što se forsira njihova reč dobija veću težinu nego što su nacionalni interesi zemlje. Umesto da su preuzele ulogu kritičara, one su ušle u ulogu Vlade, ponašaju se kao da su na vlasti - primećuje Obradović.

Miroslava Cvejić

Uostalom, odavno su, u nekim vremenima, nacionalizam i civilno društvo bili u akcionom dosluhu, ako već nećemo da govorimo o dva lica jedne te iste pojave, o tamnoj i svetloj strani. "Nema sumnje, na primjer, da je nakon Prvog svjetskog rata, njemački nacionalizam pronašao utočište prvenstveno u udruženjima koja pripadaju sferi civilnog društva kada se njemačka državna

politika distancirala od njega. Drugi je primjer francuskog nacionalizma koji je nakon Sedanskog poraza dobio značajnu podršku mnogih asocijacija civilnog društva. Takođe je činjenica da su u pojedinim postkomunističkim zemljama određena udruženja koja pripadaju civilnom društvu odigrala važnu ulogu u obnovi nacionalizma i njegovom preobražaju u ideologiju matrice postkomunističke politike (kao što su, na primjer, Akademija znanosti, Udruženje pisaca, Udruženje historičara, Novinarsko udruženje, pojedini sindikati, Udruženja boraca, crkva i organizacije crkvenih lica, fudbalski klubovi, udruženja fudbalskih navijača, itd.) - (Vrcan, 2001: 99-100).

Relaciju NVO sa političkim okruženjem posebno treba posmatrati iz ugla finansiranja nevladinog sektora. Da li i koliko oni koji daju finansijsku potporu istovremeno određuju sadržaj rada NVO, pa i ciljeve i metode. Pri tom, nema bitnih razlika između stranih donatora i države kada se ova pojavljuje kao donator. Nešto se prećutno podrazumeva, nešto se uslovljava, a kadkad, i diriguje.

Kako će trend smanjenja priliva novca iz inostranstva, uz istovremeni rast očekivanja novca iz domaćih izvora, uticati na odnos između nevladinih organizacija na jednoj strani, i na drugoj strani, političkih stranaka i vlasti? S obzirom da o novcu odlučuju stranke koje su na vlasti (tj. vlast) može se očekivati manje ili više izražen sukob između »čuvara vatre« i »čuvara novca« (videti, na primer, *Tačka razlaza*, 2002: 15).

Slobodan Reljić konstatujući da su u zemljama u tranziciji inicijative civilnog društva u demokratizaciji društva - rudimentarnije i još uvek elementarno ugrožene, "Istočna Evropa i Balkan već preko deceniju rade na razvoju 'trećeg sektora' pod manje više direktnim uticajem zapadnih donatora, po zapadnim često i nedovoljno prilagođenim modelima i po zapadnoj metodologiji. Uspeh je polovičan, a rezultati često paradossalni." (2003: 6).

U sličan kontekst nevladine organizacije stavlja i Ketrin A. Ficpetrik u tekstu objavljenom u *New Europe Review* "Uništenje građanskog društva pod komunizmom i bolna ekonomska tranzicija posle pada Berlinskog zida, uzeli su mnogo veći danak nego što je iko očekivao. Pri tom, zapadni resursi namenjeni rešavanju aktuelnih problema, polako presušuju upravo onda kada su najpotrebniji radi završavanje započetog posla" (<http://www.neweuropereview>).

Artificijelna ekspanzija NVO u nas – namamljeni finansijskom potporom međunarodnih institucija aktivisti su se preorijentisali na probitačno i profitabilno... (videti Vujadinović, 2004).

U Republici Srbiji još uvek ne postoje jednoobrazni kriterijumi i transparentni mehanizmi javnog finansiranja nevladinih organizacija. Tako, s jedne strane, vlasti mogu da neracionalno koriste diskreciono pravo u raspodeli budžetskih sredstava, a s druge strane ovo deluje destimulativno na zdravu konkurenciju između NVO" (Milošević 2004: 7).

Komentarišući budžet za 2004. godinu Živka Vasilevska primećuje: "Suštinski posmatrano, situacija je skoro ista kao i prošle godine - za veliki deo sredstava koji u budžetu nosi

oznaku "dotacije nevladinim organizacijama" jasno je da nisu namenjena nevladinim organizacijama u užem smislu (sredstva za političke stranke i predsedničke kandidate i za verske zajednice), a za drugi, takođe znatan deo, nije jasno da li je namenjen samo ovim, ali i nekim drugim pravnim subjektima (rekreacija i sport, "druge namene" u razdelu Ministarstva za dijasporu). Naravno, ni za ostala sredstva se iz budžeta ne može videti koje ih organizuje i za koje namene zaista dobijaju." (2004: 6).

4. Prodor nevladinih organizacija na političku scenu Srbije uoči septembarskih izbora 2000.²⁹

Po pravilu, približavanje izbora, odnosno sama izborna kampanja utiče na rast poverenja u političke aktere; tačnije, u aktere koji su nam bliži, bilo da se taj odnos potvrđuje i intenzivira u kampanji, bilo da se tek uspostavlja u toku kampanje. Druga strana tog procesa jeste jačanje distance prema akterima koje razumevamo kao političke oponente. Ukupno uzev, može se reći da nas izborna kampanja čini osetljivijim prema političkim akterima: neki nam postaju bliži, a neki dalji. Topološki karakter političkog prostora postaje izraženiji, a građani skloniji samopozicioniranju i određivanju distance spram elemenata u tom prostoru.

Predizborno pozicioniranje ovoga puta kod nas je dovelo do polarizacije političkih aktera i građana koji ih slede. U početku je izgledalo da će se i u izbore izaći sa dva oprečna bloka, blok vlasti i blok opozicije. Međutim, takva homogenizacija nije u potpunosti dovršena. Na jednom polu su "iskočili" Radikali, a na drugom – SPO.

Nepotpuna homogenizacija na polu vlasti imala je delimično podršku građana koji su podržavali stranke na tom polu. Naime, koalicioniranje ovih stranaka nije proizvelo nikakav sinergetski efekat, čak – koalicija "Vlast" imala je nešto manje pristalica nego što iznosi suma pristalica pojedinačnih stranaka iz ovog bloka. No, i pored toga, levu koaliciju od drugih stranaka najčešće podržavaju Radikali, isto kao što Radikale od drugih stranaka najčešće podržavaju pristalice leve "koalicije". Njihove pristalice su podeljene oko pitanja međusobne koalicije. Na drugoj strani, koalicija "Opozicija" je nailazila na podršku građana, proizvodila je sinergetske efekte i otuda je izdvajanje SPO naišlo na neprihvatanje opoziciono nastrojenih građana, a na dvotrećinsko prihvatanje pristalica SPO.

Nadasve je, u ovom kontekstu, zanimljiv status nevladinih organizacija i uopšte "civilnog" sektora. Klasičan "transmisioni" odnos postoji između SPS/JUL-a i "državnih nevladinih

---

²⁹ Ovaj odeljak je u stvari rad koji je pisan krajem 2000. godine i ovde se uključuje bez ikakvih izmena. Rad je saopšten na Sedmoj međunarodnoj školi ToD-a, a objavljen u knjizi "Demokratija i socijalna pravda" (urednik Miloš Nikolić, izdavači: Centar za tranziciju ka demokratiji - ToD i UGS "Nezavisnost i Beograd 2001). Rad se inače zasniva

organizacija” kao što su Savez sindikata Srbije, Omladinski savet i druge u socijalizmu nastale društvene organizacije (u našim istraživanjima ovaj “NVO” blok predstavlja Savez sindikata Srbije). Nove NVO, one koje nastaju nakon 1990. godine, u velikoj meri se politizuju, ali bez namere da politički instrumentalizuju svoj status. Svoje delovanje u politici razumevaju kao delovanje društvene opozicije, a svoj konkretni odnos prema političkim strankama opozicije kao ugovorni odnos u kojem se aktuelna pomoć uslovljava budućim statusom civilnog sektora. U našim istraživanjima ove NVO reprezentuju: UGS “Nezavisnost”, CeSID, “Otpor” i G 17 Plus.

(4.1) Obaveštenost građana o nevladinim organizacijama

Početkom jula 2000. godine, na pitanje o tome da li poznaju rad nevladinih organizacija, čak 62% građana je izjavilo da o njima ne zna gotovo ništa, 33% je reklo da donekle poznaje njihov rad, a samo 5% je tvrdilo da dobro poznaje rad ovih organizacija. Pokazalo se međutim, da građani u stvari, ne poznaju konotaciju pojma NVO, ali kada su upitani za pojedinačne NVO, videlo se da je njihova obaveštenost prilično veća. Tako, dok je obavešteno o NVO u celini (u manjem ili većem obimu) 38% građana, dotle je, prema nalazima istog istraživanja, o pokretu “Otpor” obavešteno čak 85% građana, o G 17 Plus 66%, o UGS “Nezavisnost” 62%, o Savezu sindikata Srbije 69%, CeSID-u 50%... Možemo na osnovu ovih razlika zaključiti da građani nemaju holističku predstavu o civilnom sektoru – da ne znaju da ustvari znaju! A to, između ostalog, govori o gotovo potpunoj fragmentiranosti “civilne scene”, te da su česti (svojevremeni) prigovori upućivani sa ove scene opozicionim strankama, u stilu one narodne “Smejala se šerpa lonci, kolika su mu usta!”. U senci su pak ostajali (nepotpuni) pokušaji koordinacije nevladinih organizacija – gotovo potpuno odsečeni od medija i suspregnuti delimičnim neuspehom u poslu koordinacije, ostajali su odsečeni i od javnosti. Otuda je gotovo logično što građani nemaju predstavu o celini civilnog sektora, iako u izvesnoj meri poznaju njegove aktere. Predstavljanje ili ob-javlivanje nevladinih organizacija odvija se pojedinačno i izraz je fragmentiranosti prostora u kojem se javljaju. Takva je i predstava građana o njima.

Zakazivanje septembarskih izbora donelo je nešto novo, u prvom redu proboj nekoliko pojedinačnih organizacija, a potom i promociju barem donekle koordiniranih akcija NVO preko zalaganja i akcija za smanjenje izborne apstinencije.

Promocija nevladinih organizacija odvijala se i odvija na nekoliko načina. Sve nevladine organizacije su se u prvom redu promovisale *činjenjem* (radom, delovanjem). One se nisu javnosti predstavljale samo kao organizacije određenih namera (misija) i određenog profila, već ih je predstavljao njihov rad. Različit je odnos NVO prema klasičnim oblicima promocije, npr. prema

---

isključivo na podacima koji potiču iz istraživanja Centra za proučavanje alternativa u periodu septembar 1999. - septembar. 2000.

klasičnim promotivnim kampanjama. Nekima to nije ni bilo potrebno. Na primer, u slučaju G 17 Plus i “Otpora” misija tipa “gromada” je donosila ili uspeh ili propast – ove dve organizacije su prošle test. ASNS takođe nije imao potrebu za nekom posebnom kampanjom, s obzirom da je neposredno uključen (preko svojih kandidata) u samu izbornu kampanju. S druge strane, ostalim NVO bila je neophodna i klasična promotivna kampanja. Na žalost, ona nije ni bila planirana kao sastavni deo njihovog aktiviteta u izornoj kampanji (kao prateća komponenta), i, izuzev CeSID-a niko na to nije ni obraćao neku posebnu pažnju. CeSID-u je, pak, ta kampanja bila sastavni deo posla, jer bez širokog upoznavanja sa sopstvenim radom, on nije mogao da računa na dovoljan broj aspiranata na mesto kontrolora... Otsustvo promotivnih kampanja posebno se primećuje u slučaju UGS “Nezavisnost” i NVO uključenih u akciju “Izlaz 2000”. U slučaju ovog poslednjeg, pitanje je da li se iz njihove nekoordinirane akcije, praćene izvesnim rasipanjem resursa (ciljevi, ideje o načinu realizacije, ljudi i novac), mogu izvući i neki promotivni rezultati, posebno kada je reč o potrebi za smanjenjem distance građana prema ovim organizacijama.

Obaveštenost o nevladinim organizacijama je takvo kakvo je i u prvom redu je konsekvencija rada ovih organizacija, s jedne strane, malih medijsko-promotivnih mogućnosti, s druge strane, i realne potrebe (kulture prirode) za obaveštenjima o ovim organizacijama, sa treće strane. No, u ovom trenutku ovome treba dodati još jedan “veštački” razlog. Radi se o tome što je čak i izjava o ne-obaveštenosti postala deo sindroma polarizacije na političkoj sceni Srbije, u prvom redu na Demokratsku opoziciju Srbije i “Levu” koaliciju. Naime, naš ispitanik opredeljen za “Levu” koaliciju neće da “prizna” da je obavešten, na primer, o G 17 Plus ili o CeSID-u. I upravo je to jedan od dva ključna razloga za nižu obaveštenost pristalica “Leve” koalicije o NVO. Drugi razlog je niža školska sprema pristalica “Leve” koalicije u odnosu na DOS – jer, kako drukčije objasniti i nalaz da je o Savezu sindikata Srbije obavešteno 56% pristalica te koalicije, a čak 73% pristalica DOS-a.

Tabela 1: *Koliko su pristalice političkih koalicija i stranaka obaveštene o nevladinim organizacijama (u % u odnosu na ukupan broj pristalica date koalicije ili stranke)*

Stranka, koalicija	G 17 Plus	“Otpor”	CeSID	UGS Nezavisnost	Savez sindikata Srbije
DOS	80	95	62	65	73
SPO	75	98	65	64	68
SPS i JUL	52	77	42	42	56
SRS	50	82	46	50	62
NiA*	46	71	40	42	50
PROSEK	63	84	51	53	62

Izvor: Istraživanja CPA, JMS 3/2000.

* NiA=izborno neopredeljeni građani i oni koji najavljuju izbornu apstinenciju.

Ovome treba dodati još jedan momenat. Reč je o političkim simpatijama i antipatijama unutar anti-režimskog bloka koje su se odražavale i na izjave o obaveštenosti o pojedinim NVO. Dobar primer mogu da budu izjave o obaveštenosti o UGS “Nezavisnost” u našem avgustovskom istraživanju.

(4.2) Stav građana prema nevladinim organizacijama

Građanima Srbije je u julskom istraživanju CPA ponuđeno pet tvrdnji o nevladinim organizacijama za koje su oni trebali da kažu da li su tačne, delimično tačne a delimično netačne ili netačne. Dve tvrdnje su bile negativne: “Njihov rad treba zabraniti, jer su u službi neprijatelja i deluju na podrivanju nezavisnosti zemlje” (33% misli da je to netačno) i “Većina ovih organizacija predstavlja sredstvo veštım pojedincima da se dočepaju novca i uticaja” (13% misli da je to netačno); dve pozitivne: “One su dobra mogućnost da se građani sami organizuju i tako rešavaju važna društvena pitanja” (da je to tačno misli 23%) i “Bez ovih organizacija, sindikata i nezavisnih medija i nije moguće ograničiti i kontrolisati vlast” (da je tačno misli 20%), a jedna je bila relativno

Tabela 2: Šta građani misle o nevladinim organizacijama (u %)

Stav prema NVO	Tačno	Koliko tačno toliko i ne	Netačno	Nije upoznat	N
“One su dobra mogućnost da se građani sami organizuju ...”	23	16	7	54	100
“Njihov rad treba zabraniti, jer su u službi neprijatelja ...”	4	8	33	55	100
“Bez njih nije moguće ograničiti i kontrolisati vlast”	20	17	9	54	100
“Većina NVO predstavlja način pojedincima da se dočepaju novca”	14	20	13	53	100
“Važne su za društvo, ali ne mogu ništa da učine jer su bez uticaja”	23	17	6	54	100

Izvor: Istraživanja CPA, JMS 2/2000.

neutralna: “One su važne za društvo, ali kod nas ne mogu ništa da učine jer su bez uticaja i članstva” (23% misli da je to tačno) – videti tabelu 2. Posebno je indikativan odnos građana prema tvrdnji da su NVO za neke pojedince dobra prilika da se dočepaju novca – 14% građana misli da je to tačno, 13% da je netačno, 20% kaže da je to koliko tačno, toliko i netačno, a 54% (slično kao i kod drugih tvrdnji) kaže da ne zna. – Stiče se utisak da upravo odnos prema ovom pitanju boji celokupan odnos prema nevladinim organizacijama, a nebitno je da li u navedenoj tvrdnji ima ili nema istine.

Sumiranje odgovora na ova pitanja daje sledeću sliku odnosa građana prema nevladinim organizacijama: **pozitivan odnos karakteriše jednu četvrtinu građana, mešoviti odnos karakteriše jednu šestinu, a svaki 16-ti ima negativan odnos, dok je polovina građana nedovoljno obaveštena da bi mogla da iskaže svoj odnos prema NVO.** – Evaluacija ovog nalaza zavisi od stanovišta sa kojeg se vrši procena. Moje je mišljenje da je ovo loš rezultat za NVO u

Srbiji i da se NVO ne mogu zadovoljiti rezultatom po kojem je o njima obavešten tek svaki drugi građanin, odnosno da svaki drugi među obaveštenima ima pozitivan odnos prema NVO.

(4.3) Poverenje građana u nevladine organizacije

Poverenje građana u nevladine organizacije je polovično. Više poverenja nego nepoverenja karakteriše G 17 Plus (30% prema 23% u jula i 32% prema 20% u avgustu) i “Otpor (38% prema 33% u julu i 37% prema 32% u avgustu). Na drugoj strani veće je nepoverenje nego poverenje u slučaju CeSID-a (21% prema 15% u julu i **remi u avgustu**: 20% prema 20%), UGS “Nezavisnost”

Tabela 3: **Poverenje građana u nevladine organizacije – juli 2000.** (u %)

Poverenje u nevladine organizacije (u %)	Poverenje			Neobavešteni o organizaciji	Ukupno	AS*
	Ima	Neodlučan	Nema			
G 17 Plus	30	13	23	34	100	2,87
“Otpor”	38	14	33	15	100	3,02
CeSID	15	14	21	50	100	3,30
UGS “Nezavisnost”	14	15	33	38	100	3,51
ASN sindikati	10	17	29	44	100	3,63
Savez sindikata Srbije	11	14	44	31	100	3,63

* Aritmetička sredina poverenja u datu NVO (računata bez neobaveštenih, ponderisana, min. je 1 a max. 5).

Izvor: Istraživanja CPA, JMS 2/2000.

(33% prema 14% u julu i 29% prema 10% u avgustu), ASN sindikati (29% prema 10%) i Savez sindikata Srbije (44% prema 11% u julu i 40% prema 10% u avgustu). – Kada se svemu ovome doda veoma veliki broj građana neobaveštenih o nevladinim organizacijama, onda je slika daleko od ružičaste. Za veliki broj nevladinih organizacija ključna je dilema između (dosadašnjeg) tavorenja i vanrednih napora usmerenih ka uspehu. **Ko sada ne obavi poslove na svojoj promociji i na izgradnji svoje infrastrukture, najverovatnije će nestati sa scene nakon društvenih promena** – o tome svedoče iskustva NVO u drugim postkomunističkim zemljama.

Tabela 4: **Poverenje (obaveštenih) građana u nevladine organizacije – komparacija juli - avgust 2000.** (u %)

Poverenje obaveštenih	Početak jula	Kraj avgusta	Neobavešteni, jul - avgust
UGS “Nezavisnost”	23	19	38 – 47
Savez sindikata Srbije	16	16	31 – 38
Pokret “Otpor”	44	44	15 – 16
CeSID	30	40	50 – 49
G 17 Plus	46	51	34 - 37

Izvor: Istraživanja CPA, JMS 2/2000 i JMS 3/2000.

Poverenje u nevladine organizacije je u prvom redu stvar političkog opredeljenja. To je poverenje prema “svojima” i nepoverenje ili smanjeno poverenje prema “njihovim”. Za testiranje

ove hipoteze poslužili su nam odnosi prema UGS “Nezavisnost” i prema Savezu sindikata Srbije (videti tabelu 5).

Tabela 5: **Koliko (obaveštene) pristalice političkih koalicija i stranaka imaju poverenja u nevladine organizacije (u %)**

	G 17 Plus	“Otpor”	CeSID	UGS Nezavisnost	Savez sindikata Srbije
DOS	78	74	63	30	7
SPO	45	51	33	18	0
SPS i JUL	6	4	9	7	49
SRS	8	9	25	2	19
NiA	29	22	15	5	14
PROSEK	51	44	40	19	16

Izvor: Istraživanja CPA, JMS 3/2000.

Sindikate karakteriše niska poznatost i relativno nisko poverenje obaveštenih građana; pri tom je nešto veće poverenje u UGS “Nezavisnost” nego u Savez sindikata Srbije, ali se zapaža pad rejtinga “Nezavisnosti” (da li je to cena za politički angažman ili tek posledica konkurencije na “civilnoj” sceni?).

Tri najprisutnije NVO na političkoj sceni Srbije – “Otpor”, G 17 Plus i CeSID – karakteriše visoko poverenje u grupi onih građana koji su upoznati sa njihovim radom (između dve petine i polovine građana im daje poverenje), rast poverenja prema CeSID-u (čak za 10%) i G 17 Plus, stabilno poverenje u “Otpor” i relativno mala poznatost CeSID-a i G 17 Plus.

(4.4) Politizacija nevladinih organizacija – nevladine organizacije u društvenoj opoziciji

Sa približavanjem izbora na političku scenu Srbije “svom snagom” ulaze: Otpor, G 17 Plus, CeSID, nezavisni sindikati i kampanja nevladinih organizacija za izlazak na izbore. Predstojeći izbori su iskorišćeni za obimnu i intenzivnu društvenu promociju ovih aktera sa civilne scene. Promocija se ispoljava na dva nivoa, na jednom se povećava “poznatost”, poboljšava imidž – građani bivaju obavešteni o ovim organizacijama (dolaze do osnovnih znanja o njima). Na drugom nivou, među obaveštenim građanima, dolazi do snažnije diferencijacije na one koji imaju i one koji nemaju poverenje u ove organizacije, uz priličnu brojčanu nadmoć onih koji imaju poverenje.

Nesporna politizacija ovih organizacija teče u skladu sa “ideologijom” civilnog sektora; dakle, bez namere da se prethodni i novostvoreni imidž i uticaj “naplati” preko kandidatura za mesta u izbornoj ponudi. Nvladine organizacije ostaju dosledne svojoj prirodi – da političku scenu učine što javnijom (da je kontinuirano *ob-javljuju*); da razvijaju kritički odnos prema politici, političkim događajima i političarima; da u odsudnim trenucima daju konkretnu podršku onim političkim akterima koji su prodemokratski orijentisani i koji ne samo da nemaju namera da nastave sa penetracijom u “svet života”, već potenciraju autonomiju i razvoj civilnog društva. – U ovome je, među nevladinim organizacijama, izuzetak Asocijacija slobodnih i nezavisnih sindikata koja se

pojavljuje među aspirantima na vlast i na vladu čime teško da može da održi epitet *ne-vladina* (organizacija).

Politizacija “civilne scene” je tek deo ideje o stvaranju **društvene opozicije**, nastale u okviru samih nevladinih organizacija – konkretno, u Savetu UGS “Nezavisnost”. Ideja je slabo podržana unutar “civilnog sektora”, a među opozicionim političkim strankama uglavnom je prećutana. Ono što je od te ideje ostvareno ostvareno je zahvaljujući logici samih procesa u predizbornom vremenu i nastaloj polarizaciji koja teži da da nađi političku sferu.

Ideja o stvaranju **društvene opozicije**, testirana je u jednom istraživanju Centra za proučavanje alternativa koje je obavljeno početkom jula 2000. godine. Ispitanicima su ponuđena četiri modela mogućeg izlaska iz duboke krize u kojoj se zemlja nalazi. Prvi model govori o tome da nas S. Milošević i snage koje on okuplja upravo izvode iz krize; po drugom modelu samo nas vojska može izvući iz krize, po trećem nas ujedinjena opozicija izvodi iz krize, a četvrti je glasilo: “Samo nas zajednička akcija široke društvene opozicije – stranaka, nezavisnih sindikata, stručnjaka, studenata i nevladinih organizacija – vodi izlasku iz krize”. Prvi model je u manjoj ili većoj meri podržalo 24% građana, drugi 27%, treći 48%, a četvrti čak 71% građana.

(4.5) Nevladine organizacije u kampanji za izlazak na izbore

Kampanja NVO za izlazak na izbore može se ocenjivati sa raznih stanovišta. Ovde se, pak, insistira na tome kako su tu kampanju videli sami građani. O tome imamo podatke iz dva istraživanja.

Evidentna je velika neobaveštenost građana Srbije o kampanji NVO za izlazak na izbore. U poslednjim danima avgusta – tek 42% građana ima neku predstavu o kampanji, naspram 58% onih koji o tome ništa ne znaju, u septembru, tačno dve nedelje pre izbora, obaveštenost je tek nešto malo porasla – sa 42% na 48% (slično je i u slučaju CeSID-a, sa 42% na 47%).

Tabela 6: **Obaveštenost građana i prosečna ocena kampanje** (u ocenama od 1 do 5) **NVO i CeSID-a**

	Avgust			Septembar		
	Obavešteni	Neobavešteni	Prosečna ocena	Obavešteni	Neobavešteni	Prosečna ocena
NVO	42%	58%	2,65	48%	52%	2,86
CeSID	42%	58%	2,84	47%	53%	2,82

Izvor: Istraživanja CPA, JMS 3/2000. i JMS 4/2000.

Od obaveštenih građana smo tražili da ocene kampanju u ocenama od 1 do 5. I NVO u celini i CeSID posebno dobili su niske ocene kampanje - jedva neka “trojka” – u avgustu 2,65 za NVO i nešto bolja ocena za CeSID - 2,84; a u septembru: ista ocena za CeSID (2,82), a tek nešto bolja za NVO (2,86). – Naknadna detaljna analiza treba da pokaže koliko su ove ocene posledica polarizacije na političkoj sceni Srbije, koliko posledica medijske zatvorenosti prema NVO, koliko rezultat objektivne ocene građana, a koliko posledica nekih drugih činilaca.

Zaključak

Nevladine organizacije u ovom momentu³⁰ imaju veliku šansu. Na tom testu ili propadaju ili prolaze. Ono što se sada propusti ne može se nadoknaditi kasnije, a ako je ipak i tako nešto moguće, onda će cena biti visoka. - Sudeći po sadašnjem radu samo nekoliko NVO, u pojedinačnom hodu, prolazi test. Prilična većina ostalih će ili pasti ili trajavo proći jer nisu iskoristile priliku za zajedničku promociju (i dalje je ne koriste) i jer nisu uspele da nadiđu fragmentaciju i da stvarnom koordinacijom izbegnu difuzni uticaj i disperziju resursa. Individualizovani i personalizovani nastupi, nedovoljno poznavanje “sadržaja” na koje se utiče, ponegde neprimerena kompilacija tehnika delovanja (neprilagođena strana iskustva), delimično elitističke akcije, uz sve ono što je prethodno rečeno, uveravaju već sumnjičave građane da je ovde u pitanju “balkanski ćepenizam” a ne moderno koordinirana civilna scena!

5. Odnos građana prema nevladinim organizacijama

Najčešći, navodno krucijalni, politički argument u međusobnim osporavanjima čelnika političkih stranaka i čelnika nevladinih organizacija, jeste tvrdnja da NVO nisu prošle izbornu proceduru, te da nemogu da se pozovu na biračko telo i na političku moć koja iz toga proizlazi. Da li je to baš tako? Ovde polazimo od hipoteze po kojoj je rejting kredibiliteta nevladinih organizacija ono što odgovara izbornom rejtingu političkih stranaka. **Poverenje koje građani imaju prema nevladinim organizacijama je proporcionalni korelat izbornom poverenju u političke stranke.**

Politički i društveni uticaj nevladinih organizacija povezan je sa njihovim kredibilitetom, odnosno sa stepenom poverenja koje građani imaju ili nemaju u ove organizacije. Organizacije civilnog društva bez poverenja građana osuđene su na vegetiranje i postepeno nestajanje, a eventualno na “sektu” zanesenjaka čiji se uticaj iscrpljuje u malom krugu aktivista i simpatizera. Na drugoj strani, organizacije prema kojima znatniji broj građana oseća poverenje predstavljaju onaj društveni činilac na koji moraju računati svi, pa i nosioci političke moći. Ukoliko, pak, politika marginalizuje takve organizacije, onda se suočava sa javnošću koju kredibilna organizacija uvek može da “uzbuni”, odnosno aktivira.

(5.1) Poznavanje nevladinih organizacija

Poverenje u datu organizaciju nastaje kao rezultat efikasnog delovanja date organizacije i karaktera i smera uticaje koju ta organizacija vrši. Međutim, poverenje je i rezultat imidža date organizacije. Otuda se poverenje uspostavlja i kao rezultat posebne akcije kojom se, u osnovi, najširem

---

³⁰ Videti napomenu 29.

auditorijumu predstavlja aktivnost, društveni uticaj i moć organizacije, lideri date NVO. Reč je o svojevrsnim markentiškim akcijama, koje su u nas, u ravni civilnog društva, retko preduzimaju. Češći je slučaj da rad i uticaj nevladinih organizacija ostaju izvan pažnje javnosti, za njih se, po pravilu, malo zna, a onda iz toga sledi i podcenjenost kredibiliteta ovih organizacija. Sve u svemu, poznavanje rada NVO (od strane građana) nužan je preduslov poverenja u NVO. Otuda je ovo prvo pitanje, tj. pitanje koje prethodi raspravi o poverenju u nevladine organizacije.

Okvirno, polovina obrazovanih ispitanika (reč je o istraživanju kojim nisu bili obuhvaćeni oni bez škole i oni koji od škole imaju samo osnovnu osmogodišnju školu, već oni onih koji najmanje imaju bilo koju srednju školu), ima neku predstavu o pojmu “civilno društvo”, dok druga polovina zna malo ili uopšte ne zna ništa o civilnom društvu (videti tabelu 7). Ako se ovaj nalaz ekspankira na celu punoletnu populaciju onda se, približno, može govoriti o tome da **četvrtina populacije ima neka znanja ili barem predstavu o civilnom društvu, dok tri četvrtine nema takva znanja**. – Naravno, samim ispitanicima je prepuštena ocena njihovog poznavanja ove teme. Reč je dakle o samooceni (koju nismo posebno proveravali) i stoga se može pretpostaviti da ocenjivači i nisu bili preterano strogi (prema samom sebi).

Tabela 7. **Samoocena poznavanja pojma “civilno društvo”** (u %)

Znam dosta	15
Osrednje	36
Malo	29
Ni malo, BO	20
UKUPNO	100

Izvor: Istraživanje za list “Danas”; 1200 ispitanika, kvotni uzorak srednje i višeobrazovanih građana; mart 2001. godine.

Tabela 8. **Samoocena poznavanja pojma “nevladine organizacije”** (u %)

Dosta znate	8
Osrednje	28
Malo	33
Ni malo, BO	31
UKUPNO	100

Izvor: Isto kao tabela 7.

Drukčije stoje stvari sa poznavanjem pojma nevladinih organizacija. Okvirno, trećina ispitanika koji imaju najmanje 12 godina škole, tvrdi da zna šta su to nevladine organizacije, dok gotovo dve trećine ili ne zna ili zna veoma malo (videti tabelu 8). Saobrazno nivou obrazovanja opšte populacije, možemo reći da **nepuna petina građana tvrdi da zna šta su to nevladine organizacije, a četiri petine ne zna ili zna veoma malo**.

Ostaje nejasno zašto građani imaju predstavu o boljem poznavanju pojma “civilno društvo”, nego pojma “nevladine organizacije”. Meni se ne čini logičnim ovakav nalaz³¹.

Tabela 9. **Da li i koliko nevladinih organizacija znaju da navedu ispitanici (u %)**

<i>Nabrojte nekoliko NVO</i>	<i>%</i>
Ne zna nijednu, BO	39
G 17 plus	22
Otpor	17
CeSID	10
Fond za otvoreno društvo, Soros fond	3
Žene u crnom	1
Crveni krst	1
Jazas	1
Ostale	6
UKUPNO	100

Izvor: Isto kao tabela 7.

Tabela 10. **Postotak građana koji znaju za postojanje pojedinih NVO (u %), 2000-2001- godina**

Zna za (tj. čuo za) ...	Juli/2000.	Avgust/2000.	Oktobar/2000.	Decembar/2000.	Mart/2001.*	Juni/2001.
CeSID	50	51	63	73	74	72
“Otpor”	85	84	84	87	91	89
G 17 Plus	66	63	83	85	89	87

* Selektionisani uzorak (srednjeobrazovani i visokoobrazovani građani)

Tabela 11. **Koliko poznajete rad CeSID-a i “Partnerstva za demokratske promene”?**

Nivo poznavanja	Partnerstvo za demokratske promene	CeSID
Dobro	2	7
Osrednje	7	24
Malo	17	34
Nimalo i “nisam čuo” za tu NVO	74	35
UKUPNO	100	100

Izvor: Isto kao tabela 7.

Dve petine građana (u selekcioniranom uzorku - građani sa 12 i više godina škole) ne zna da navede ni jednu nevladinu organizaciju, a tri petine navodi barem jednu (videti tabelu 9). Na opštoj populaciji ova proporcija bi bila znatno nepovoljnija. Inače, najčešće su navođene organizacije: G 17 Plus, Otpor i CeSID (od ovog vodećeg "trilinga" nevladinih organizacija, dve organizacije su se transformisale u političke, dok je jeidno CESID ostao u sferi civilnog društva).

Rejting ove tri najpoznatije nevladine organizacije, pratili smo u šest javnomnjenjskih istraživanja, u toku “revolucionarnih” godinu dana - od jula 2000. godine, do juna 2001. godine (videti tabelu 10). Građanima smo postavljali jednostavno pitanje: da li su čuli za tu organizaciju, odnosno da li znaju za njeno postojanje. U celom ovom periodu stabilan je broj građana koji znaju za "Otpor" i on se kreće između 84 i 91%. Za ovu organizaciju se komotno može reći da je tada bila

³¹ Sklon sam, čak, pretpostavci da je jedan broj ispitanika pojam “civilno društvo” razumeo preko odrednice “civilno” koju je shvatio kao antonim od pojma militarizma, tj. od reči “vojno” (antonim civilno – vojno).

opštepoznata. Poznavanje G 17 Plus je u usponu u drugoj polovini 2000. godine i stabilizovano je na veoma visokom nivou u prvoj polovini 2001. godine, kada je i ona postala **opštepoznata.** Poznavanje CeSID-a je u usponu u drugoj polovini 2000. godine, sa jedne polovine na dve trećine, a u prvoj polovini 2001. godine stabilizuje se na tri četvrtine. Ovim nalazima treba dodati i to da su ove tri organizacije bile natpolovično poznate još pre jula 2000. godine, a pogotovo “Otpor” koji je već tada imao stabilnu poznatost.

Činjenica je da smo našli da jedan broj građana ne zna da su pojedine organizacije upravo “nevladine organizacije”. Naime, kada od njih tražimo da navedu barem jednu nevladinu organizaciju, onda čak i među građanima koji imaju srednju školu ili fakultet nalazimo na dve petine onih koji ne znaju da navedu ni jedno jedino ime. A kada ih pitamo da li su čuli za “Otpor”, G 17 Plus ili CeSID, onda između tri četvrtine i devet desetina građana daje potvrđan odgovor. (Deo odgovora je svakako i u tome što se u prethodnom pitanju tražilo aktivno znanje – tražen je odgovor na otvoreno, dok se u drugom traži samo izjašnjenje da li je dati ispitanik čuo za datu organizaciju ili pak nije čuo.)

Kada se ide korak dalje, pa meri kvalitet tog “poznavanja” rada konkretnih NVO, onda **nalazimo na veoma nisko znanje, čak i na osnovu samoocena ispitanika.** Naime, na uzorku srednjeobrazovanih i visokoobrazovanih građana, našli smo da u slučaju CeSID-a 7% ispitanika karakteriše dobro poznavanje ove organizacije, a 24% svoje poznavanje ove organizacije ocenjuje kao osrednje. Ova proporcija u slučaju “Partnerstva za demokratske promene” iznosi znatno manje, 2% prema 7%.

Ukupno uzev, možemo da zaključimo da veliki broj građana površno poznaje tri nevladine organizacije koje su postojale u vreme realizacije serije ispitivanja, tj. 2000/2001. godine: “Otpor”, G 17 Plus i CeSID. Istovremeno, to poznavanje je veoma niskog kvaliteta, tj. mali broj građana smatra da dobro poznaje ove organizacije.

"Testiranje" znanja o nevladinim organizacijama ponovili smo u jednom istraživanju iz 2003. godine kada smo ispitivali stanje na lokalnom nivou - dakle, u pitanju je bilo poznavanje rada nevladinih organizacija i CESID-a na nivou datih opština ([vidrti tabelu 12](#)).

Tabela 12: **Samoocena poznavanja rada NVO i CESID-a na lokalnom nivou (u %)**

	NVO	CESID
Nikakvo znanje, ne može da oceni, BO	69	58
Malo	19	23
Osrednje	10	15
Veliko	2	4
UKUPNO	100	100

Izvor: Arhiva CESID-a

S obzirom da je u ovom istraživanju obuhvaćena celokupna populacija (a ne samo oni koji su nešto obrazovaniji), rezultati su nešto gori. Rad NVO na lokalnom nivou dobro poznaje (po sopstvenoj oceni) samo 2% ispitanika, a rad CESID-a 4%. Ako snizimo kriterijum pa u prihvatljiv stepen poznavanja uključimo i one ispitanike koji su rekli da osrednje poznaju rad ovih organizacija, onda dolazimo do podatka da rad NVO poznaje 12% ispitanika a rad CESID-a 15%. - Ostaje, međutim, činjenica da rad NVO, po sopstvenoj izjavi, nepoznaje (ne zna ništa o njima) čak 69% ispitanika, a rad CESID-a 58%.

(5.2) Poverenje u nevladine organizacije

Poznavanje nevladinih organizacija je nužan preduslov za potencijalno poverenje u date organizacije. Videli smo pak, da je ono prilično nisko, pogotovu kada je reč o nešto boljem poznavanju rada. Otuda se i ne može očekivati neko izrazitije poverenje u NVO, a ako ono ipak postoji, onda je poverenje više rezultat imidža, a manje rezultat stvarnog poznavanja delovanja i uticaja date nevladine organizacije. No, objektivno gledano poverenje i nije zasnovano samo na racionalnim sudovima, ono po definiciji sadrži i elementi afektivnog, pa se čak može govoriti o tome da kod pojedinih kategorija građana u stvaranju poverenja dominira afektivna dimenzija.

Grafik 1: Poverenje u CeSID i Otpor, 2000-2003.

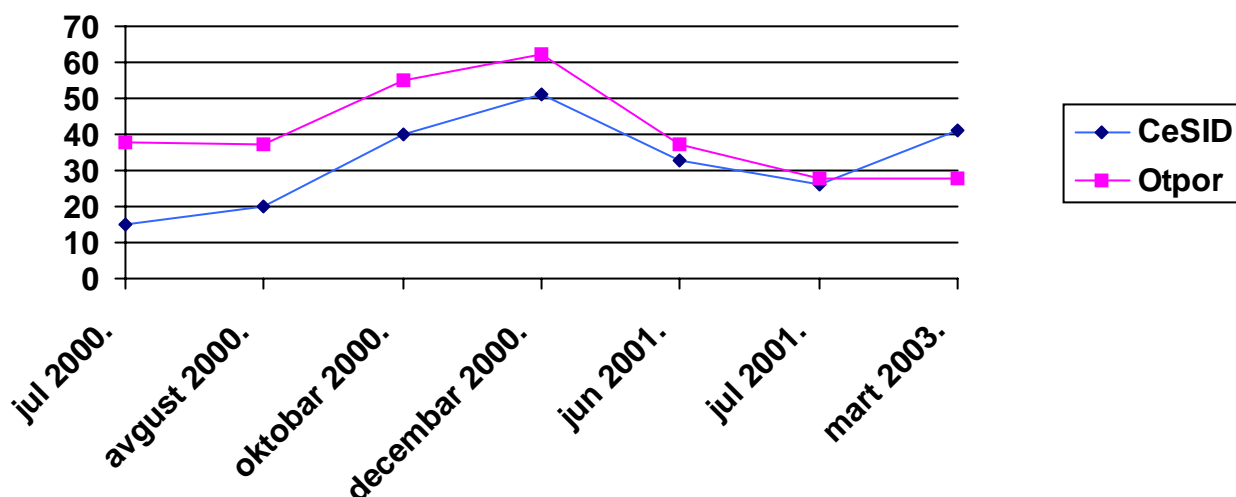

Tabela 13. Poverenje građana Srbije u CeSID, Otpor i G 17 Plus, jul 2000 - mart 2003. (u %)

Poverenje u ...	Jul 2000.	Avgust 2000.	Oktobar 2000.	Decembar 2000.	Mart 2001.*	Jun 2001.	Jul 2002.	Mart 2003.
CeSID	15	20	40	51	51	33	26	41
Otpor	38	37	55	62	49	37	28	28
G 17 Plus	31	32	63	65	69	50	**	**

* Selekcionisani uzorak

** Nema podataka za G 17 Plus – u međuvremenu postao politička stranka

Tabela 14. **Stepen ne/poverenja u CeSID, Otpor i G 17 Plus, mart 2001. godine (u %)**

Da li imate poverenje, ako da, koliko?	Ima poverenje	Uglavnom ima	Neodlučan	Uglavnom nema	Nema poverenje	Neobavešteni	Ukupno
Partnerstvo za dem. promene	6	12	17	3	5	57	100
Otpor	23	26	27	6	9	9	100
CeSID	20	31	18	3	5	23	100
G 17 Plus	38	31	13	3	4	11	100

Izvor: Istraživanje za list "Danas"; 1200 ispitanika, kvotni uzorak srednje i višeobrazovanih građana; mart 2001. godine

Svi ovi podaci, kao i oni koji slede iz transformacije G 17 Plus i Otpora iz nevladinih organizacija u političke stranke, svedoče o barem tri hipoteze.

- (1) Građani Srbije su proširivali i jačali poverenje u NVO zbog njihove očekivane a potom i ostvarene uloge u rušenju režima S. Miloševića - to je vidljivo na osnovu podataka o rastu poverenja u NVO u 2000. godini ([videti tabelu 13](#)).
- (2) Nakon promene vlasti koja se odigrala u drugoj polovini 2000. godine, poverenje u NVO postepeno počinje da opada ([videti tabelu 13](#)). ZAŠTO? Da li su i prema njima (a ne samo prema političkim strankama) bila usmerena prevelika očekivanja?
- (3) Nakon promene sistema u 2000. godini jedne NVO se (uglavnom) depolitizuju (ustvari idu ka misiji kontrole vlasti), a druge politizuju (ustvari idu ka stranačkom statusu). Izrazitija politizacija nevladinih organizacija, nakon promene sistema u 2000. godini, dovodi do izrazitijeg pada poverenja u takve NVO. **Kredibilitet nevladinih organizacija je obrnuto srazmeran njihovoj politizaciji.**

Tabela 15: **Da li imate ili nemate poverenja u nevladine organizacije, 2003. i 2005. godine (u %)**

	NVO - 2003.	NVO - 2005.
Nema poverenja, ne može da oceni, BO	68	49
Malo	12	25
Delimicno	15	27
Puno	5	9
Ukupno	100	100

Izvor: Arhiva CESID-a, istraživanje aktivizma, mart 2003. i CESID, JMS 2/05; mart, 2005.

Tabela 16 : **Ne/poverenje građana Srbije u CeSID – juli 2000 - juni, 2001. (u %)**

Ne/poverenje u CeSID	Jul 2000.	Avgust 2000.	Oktobar 2000.	Decembar 2000.	Mart 2001.*	Jun 2001.
Ima poverenja i uglavnom ima	15	20	40	51	51	33
Neodlučan	14	11	13	14	18	22
Nema poverenja i uglavnom nema	23	20	10	8	8	17
Nije upoznat, bez odgovora	50	49	37	27	23	28
Ukupno	100	100	100	100	100	100

* Selektionisani uzorak

Zašto je jedna politizacija za građane prihvatljiva (primer 2000. godine), a druga neprihvatljiva (stanje nakon 2000. godine). Ovo je inače dilema koju konstatuje Džon Kin kada na

početku knjige *Civilno društvo* rezimira svoje prethodne knjige o ovoj temi. On naime govori o "stalno prisutnoj sumnji" - "da se koncept građanskog društva možda pokazao korisnim u izradi kritičkih analiza despotizma i u projektima političke mobilizacije protiv njega, ali da je od mnogo manje pomoći sada kada je potrebno konstruktivno delovati i razmišljati o tome kako organizovati demokratske institucije 'kasne moderne'." (Kin, 2003: 14-15). Dakle, ovde je u pitanju različit status civilnog društva u vreme dok se ono bavi političkom mobilizacijom radi suprostavljanja despotizmu, od onih situacija kada se treba baviti izgradnjom demokratskih institucija (podvlačenja u prethodnom citatu - SM).

Da li je to u pitanju prihvatanje stava onih političkih snaga koje su vodile promenu sistema, a koje se nakon 2000. godine, manje ili više otvoreno, na neki način distanciraju od civilnog sektora i ne vide više u njemu nezamenljivog kooperanta?

Da li, možda, do opadanja povrenja u politizovane NVO dolazi kao rezultat neostvarenih očekivanja od nove uloge ovih organizacija - očekivalo se više (brže, bolje), očekivalo se drukčije, a dobilo se isto ili gore?

Tabela 17: **Ocena uloga CeSIDa u vreme septembarskih i decembarskih izbora 2000?** (u %)

Veoma velika, velika	38
Osrednja	18
Mala, nikakva	7
Ne zna, nije obavešten o CeSID-u, BO	37
UKUPNO	100

Izvor: Istraživanje za list "Danas"; 1200 ispitanika, kvotni uzorak srednje i višeobrazovanih građana; mart 2001. godine

Tabela 18: **Da li je CeSID organizacija kojoj su podjednako bliske i DS i DSS ili je bliži DSS-u ili DS-u? – mart 2003 - (u%)**

	Osnovna i manje	Radnička skola	Srednja škola	Viša ili fakultet	Prosek
Ne navija ni za koga	41	50	46	45	45
Bliži je DSS-u	1	4	1	3	2
Bliži je DS-u	6	8	6	5	6
Ne zna, BO	52	38	47	47	47
UKUPNO	100	100	100	100	100

Hipoteza za koju se ja zalažem, a koja po mom mišljenju, objašnjava i ono što se dešavalo u 2000. godini i ono što se dešavalo posle nje, vezana je za karakter politike za koju su se vezivale NVO. Naime, sve dok je tu reč o javnom interesu, o zalaganju za celinu stvari i iz ravni samo takve celine, znatan broj građana daje podršku nevladinom sektoru (videti kao indikativne podatke koji se odnose na ocenu uloge CESID-a u oktobarskim promenama - [tabela 17](#)). Onog trenutka kada se zapazi parcijalno delovanje, pristup iz ugla nećijih (bilo čijih) interesa, kredibilitet se gubi, a

nepoverenje raste³². Pri tom, uopšte ne mora biti reči o zaista parcijalnom delovanju, dovoljno je da se ono percipira kao takvo, da se stvori predstava o parcijalnosti.

Smatram, na primer, da relativno dobre ocene CESID-a i nakon 2000. godine znatnim delom proizlaze iz ocene o nepristranosti ove organizacije (videti podatke u tabeli 18). Gotovo polovina ispitivane populacije (45%) vidi CESID kao objektivnu i nepristranu organizaciju, a samo 8% nalazi da ona navija za neku od stranaka. - Ovde se sada postavlja serija novih pitanja. Šta je, na primer, sa ulogom NVO kao kontrolora vlasti, da li je to parcijalni nastup, ili globalni iz ugla javnog interesa? Kako građanstvo na to reaguje? Uostalom, koji je to deo građanstva, sigurno ne onaj stranački zagrižen i do kraja polarizovan? Da li se tu može govoriti, barem u određenoj meri, o politički nezavisnoj javnosti ili, barem, o njenom začetku?

(5.3) Aktivnost građana u nevladinim organizacijama

Nevladine organizacije su dobar "prostor" za ispoljavanje aktivizma, pre svega zbog specifičnih programskih ciljeva vezanih za "civilnost" u najširem smislu te reči. Ujedno, nevladine organizacije su jedna od retkih mogućnosti za nestranački politički aktivizam. Otuda one i okupljaju politički nezavisne građane. Ne treba zaboraviti ni materijalnu motivaciju, iako ona po tvrdnji lidera ovih organizacija ne prevazilazi "prostu nadoknadu" za izvršeni rad. (Trebalo bi reći da nevladinim organizacijama predstoje veliki poslovi na planu zamene "plaćenog aktivizma" neplaćenim radom volontera.) Ovome treba dodati i kompenzatorski karakter motivacije za rad u organizacijama civilnog društva - tim aktivizmom je kompenzovano, na primer, odsustvo aktivizma u političkim strankama (koji je izbegavan iz raznih razloga: zato što je direktno politički, što je na neki način rizičan pa i opasan i sl.), a ipak ima karakter "društvene" ako ne i političke opozicije. - Povoljnost prilike za aktivizam u NVO pojačavala je i činjenica da ovaj tip aktivizma nije bio u suprotnosti sa aktivnošću u nekoj političkoj stranci - ove dve drste aktivizma nisu međusobno isključive.

Pitanje aktivizma u NVO najindikativnije je posmatrati na primeru CESID-a, s obzirom na broj volontera koji su vezani za ovu organizaciju. Govori se najčešće o 13.000 volontera i mogućnosti da se oni "u svakom trenutku" angažuju na poslu za koji su osposobljeni, tj. za monitoring izbora. Motivacija za približavanje CESID-u i za aktivizam u ovoj organizaciji temelji se, na jednoj strani, na percepciji ugroženosti fer i poštenih izbora, tj. potrebi da se nešto tim povodom učini, i na drugoj strani, na preferenciji civilnog društva i proaktivističkog stava građana, preko nevladinih organizacija i drugih građanskih inicijativa.

---

³² No, ovde, ipak, ima izuzetaka. Naime, postoje NVO koje objavljuju društveno zanemaren parcijalni interes za čije ostvarivanje postoji opšti interes. Na primer, nevladine organizacije koje se bave pitanjima hendikepiranih osoba, ili marginalizovanih grupa, uopšte.

Pre svega treba reći da "jaka" petina građana ispoljava verbalnu spremnost za uključivanje u aktivnosti CESID-a ([videti podatke u tabeli 19](#)). Želja za aktivnošću u ovoj organizaciji postoji čak i kod onih sa osnovnom školom (jedna petina), a najveća je kod ispitanika koji su završili neku od škola za radnička zanimanja (gotovo kod dve petine). Očito, reč je o velikom potencijalu, a to možemo tvrditi čak i da je broj onih koji žele da se uključe u aktivnosti ove organizacije duplo manji.

Tabela 19: **Spremnost za uključanje u pojedine aktivnosti CeSID-a – mart 2003.** (u %)

	Osnovna i manje	Radnička škola	Srednja škola	Viša ili fakultet	PROSEK
Uključio bih se	19	38	22	23	22
Ne bih se uključio, ne zna, BO	81	62	78	77	78
UKUPNO	100	100	100	100	100

Izvor: Arhiva CESID-a, istraživanje aktivizma, mart 2003.

Tabela 20: **Učestalost kontakata sa NVO i CESID-om** (u %)

	NVO	CESID
Bar jednom u poslednjih godinu dana	5	8
Bio sam ranije u kontaktu	7	7
Nikad, BO	86	85
Ukupno	100	100

Izvor: Arhiva CESID-a, istraživanje aktivizma, mart 2003.

Tabela 21: **Karakter iskustva iz kontakata sa NVO i CESID-om?** (u %)

	NVO	CESID
Dobra	7	9
Ni dobra ni losa	5	6
Losa	-	-
Nije imao kontakt, BO	86	85
Ukupno	100	100

Izvor: Arhiva CESID-a, istraživanje aktivizma, mart 2003.

Na drugoj strani nalazimo 15% građana koji su imali neki kontakt sa CESID-om, približno polovina tih kontakata desila se u poslednjih godina dana (u odnosu na vreme ispitivanja) a polovina ranije ([tabela 20](#)). Gotovo je apsurdno da smo u istom istraživanju utvrdili da samo 12% građana izjavljuje da je imao kontakte sa nekom nevladinom organizacijom. I ovo svedoči o zbrci u glavama građana kada je reč o nevladinim organizacijama.

Od ukupnog broja građana koji su imali kontakte sa CESID-om, odnos između dobrih iskustava i onih koja nisu ni dobra ni loša, iznosi 3:2 u korist dobrih iskustava ([tabela 21](#)). Nešto je lošiji omer u slučaju nevladinih organizacija.

Kada pogledamo odnos građana prema nevladinim organizacijama, onda nalazimo da je ukupno 12% građana imalo kontakt sa njima, da nešto više od polovine tog broja (7%) tvrdi da je imalo dobro iskustvo u tim kontaktima, tj. da su oni protekli dobro, dok ostali kažu da oni nisu bili ni dobri ni loši. Kada ih, međutim, pitamo za članstvo u NVO, onda vidimo da samo 6% građana (2003. godine) izjavljuje da je u članstvo, a **samo 3% kažu za sebe da su aktivni članovi nevladinih organizacija (videti tabelu 22)**. Dve godine kasnije nlazimo čak 11% članova NVO, a među njima je 5% onih koji tvrde da su aktivni članovi.

Postavlja se pitanje objektivnosti nalaza po kojima je postotak članova NVO skočio sa 6% u 2003. godini na 11% u 2005. godini, a broj aktivnih članova sa 3% na 5%.

Tabela 22: **Samoocena aktiviteta u NVO i školska sprema ispitanika, 2003. godina (u %)**

	Osnovna i manje	Radnička škola	Srednja škola	Viša ili fakultet	PROSEK
Nije član	99	96	94	91	94
Pasivan član	-	2	3	4	3
Aktivni član	1	2	3	5	3
UKUPNO	100	100	100	100	100

Izvor: Arhiva CESID-a, istraživanje aktivizma, mart 2003.

Tabela 23: **Samoocena aktiviteta u NVO i školska sprema ispitanika, 2005. godina (u %)**

	Osnovna i manje	Radnička škola	Srednja škola	Viša ili fakultet	PROSEK
Nije član	95	90	86	82	89
Pasivan član	4	7	9	4	6
Aktivni član	1	3	5	14	5
UKUPNO	100	100	100	100	100

Izvor: CESID, JMS 2/05; mart, 2005.

Tabela 24: **Samoocena aktiviteta u nevladinim organizacijama i starost ispitanika (u %)**

	18-29	30-39	40-49	50-59	preko 60	PROSEK
Nije član	84	84	88	91	95	89
Pasivan član	9	9	6	6	4	6
Aktivan član	7	7	6	3	1	5
UKUPNO	100	100	100	100	100	100

Izvor: CESID, JMS 2/05; mart, 2005.

Tabela 25: **Samocena aktiviteta u organizacijama civilnog društva (u %)**

Organizacije	Ne-članovi	Pasivni članovi	Aktivni članovi	Ukupno
Sindikati	86	11	3	100
Političke stranke	89	5	6	100
Crkva i verske organizacije	90	7	3	100
Udruženja građana	91	5	4	100
Sportske organizacije	91	4	5	100
Strukovne organizacije	92	4	4	100
Nevladine organizacije	94	3	3	100
Kulturne organizacije, KUD	94	3	1	100
Hobističke organizacije	98	1	1	100

Izvor: Arhiva CESID-a, istraživanje aktivizma, mart 2003.

O aktivnosti naših ispitanika zaključujemo na osnovu njihovih izjava. Oni mogu da precenjuju, a mogu i da potcenuju svoju aktivnost. Pretpostavljam (1) da je mnogo više onih koji precenjuju svoju aktivnost; (2) da je aktivitet promenljiva varijabla; (3) da postoje razlike u razumevanju konotacije pojma pojave koja se ispituje, odnosno okvira u kojem se aktivitet ispoljava; (4) da nije teritorijalno ravnomerno raspoređen, tj. da ima krajeva gde je češći i krajeva gde je ređi, (5) da ocena zavisi od nivoa konkretnosti pitanja; (6) da odgovori zavise od konteksta, odnosno da su oni realniji ako se pitanja postavljaju u kontekstu aktivizma, a manje realna u bilo koem drugom kontekstu, a posebno onom u kojem se upitnik uopšte ne odnosi na aktivizam, već, na primer, na krastavce!

Međutim, sve ovo ne objašnjava razliku između nalaza u istraživanju u martu 2003. godine i u istraživanju u martu 2005. godine (tabela 26). Osim ako nije reč o razlikama koje su nastale zbog razlika u uzorku! Kojim drugim činiocem se to može objasniti?

Tabela 26: Samoocena aktiviteta u organizacijama civilnog društva, 2003. i 2005. godine (u %)

Organizacije	God. istraž.	Ne-članovi	Pasivni članovi	Aktivni članovi	Ukupno
Političke stranke	2003.	89	5	6	100
	2005.	80	7	13	100
Nevladine organizacije	2003.	94	3	3	100
	2005.	89	6	5	100
Sindikati	2003.	86	11	3	100
	2005.	81	11	8	100
Strukovne organizacije	2003.	92	4	4	100
	2005.	86	8	6	100
Crkva i verske organizacije	2003.	90	7	3	100
	2005.	79	9	12	100

Izvor: Arhiva CESID-a, istraživanje aktivizma, mart 2003. i CESID, JMS 2/05; mart, 2005.

Treba pomenuti nalaze po kojima je članstvo u organizacijama civilnog društva povezano sa obrazovanjem i starošću ispitanika (tabele 22, 23 i 24). Za civilno društvo su vezaniji mlađi ljudi i oni koji su obrazovaniji. Gotovo je četiri puta više članova NVO među ispitanicima sa fakultetom, nego među onima sa osnovnom školom. Tri puta je više članova NVO među onima od 18 do 40 godina, nego među onima koji imaju više od 60 godina. Još su izrazitije razlike u slučaju aktiviteta u nevladinim organizacijama.

Tabela 27: Aktivnost u NVO i odnos prema političkim strankama (u %)

	Član stranke	Simpatizer stranke	Jedna stranka je malo bliža	Ravnodušan prema strankama	Ne podnosi stranke	PROSEK
Nije član	77	89	92	93	92	89
Pasivan član	13	7	3	4	5	6
Aktivan član	10	4	5	3	3	5
UKUPNO	100	100	100	100	100	100

Izvor: CESID, JMS 2/05; mart, 2005.

Tabela 28: **Aktivnost u NVO i pristajanje stranačka identifikacija (u %)**

	DS	DSS	PSS	SPS	SRS	Ostale stranke	Negativan odnos prema strankama	PROSEK
Nije član	82	91	97	91	91	81	91	89
Pasivan član	8	7	-	6	7	8	6	6
Aktivan član	10	2	3	3	2	11	3	5
UKUPNO	100	100	100	100	100	100	100	100

Izvor: CESID, JMS 2/05; mart, 2005.

Aktivizam u nevladinim organizacijama je, po svemu sudeći, deo šireg aktivističkog sindroma. U nevladinim organizacijama se češće nalaze oni koji imaju pozitivan odnos prema političkim strankama, a još više oni koji su u njima aktivni (videti tabelu 27). Gotovo svaki četvrti član neke stranke nalazi se i u jednoj ili više nevladinih organizacija, a na drugoj strani samo 7% do 11% ostalih. Na primer, od građana koji su ravnodušni prema strankama 7% izjavljuje da se nalazi u nekoj nevladinoj organizaciji.

Članstvo i aktivnost u nevladinim organizacijama povezani su i sa stranačkom identifikacijom građana (videti tabelu 28). U nevladine organizacije najčešće su uključene pristalice malih stranaka i pristalice Demokratske stranke, 19%, odnosno 18%. Pristalice DSS, SRS i SPS su, po nalazima ovog istraživanja, podjednako uključene u nevladin sektor - 9%. Dok se po minimalnoj uključenosti od svega 3% izdvaja Pokret "Snaga Srbije".

(6) Zaključak

Deo projekta na kojem sam radio pordazumevao je teorijski i empirijski rad. Empirijski podaci su, po zamisli, stavljeni u funkciju provere teorijskih hipoteza, a istovremeno u funkciju utemeljenja naznaka vezanih za buduću konkretnu politiku u ovoj oblasti.

Tri grupe resursa podataka trebali su da obezbede dovoljno bogatu građu za analizu stvarnog stanja stvari, a od aktera političkog i civilnog društva očekivali smo smernice u vezi sa projekcijom razvoja u ovoj oblasti: 1) pisani dokumenti - partijski programi, programske deklaracije i sl; 2) razgovori sa važnijim akterima političkih stranaka; 3) razgovori sa važnijim akterima civilnog društva (kasnije je ovaj izvor podataka konceptualizovan preko jednog posebnog skupa koji bi se bavio ovim problemom); 4) empirijska istraživanja civilnog društva; 5) teorijski radovi na ovu temu.

Međutim, javio se niz teškoća u vezi sa tačkom 2. Već prvi utisci sa kraja prošle godine, potvrđeni i početkom ove godine, ukazali su da od aktera političkog društva ne treba bog zna šta očekivati. Razgovori su odbijani ili se na njih nerado pristajalo. Razgovori koji su obavljani

pokazali su da naše relevantne političke stranke, u stvari, nemaju izgrađen odnos prema civilnom društvu, a da se ono što postoji gotovo uvek svodi na (kritičko) abreagovanje na neke akcije nevladinih organizacija. Ovaj utisak potvrđen je i detaljnim uvidom u resurs koji smo naveli pod brojem jedan, tj. programski dokumenti političkih stranaka. Pokazalo se, naime, da osim Socijaldemokratske partije nijedna druga partija uopšte ne dodiruje pitanje civilnog društva, niti pominje nevladine organizacije.

Spremnost za razgovor pokazale su male političke stranke čiji su predstavnici iskazali priličnu otvorenost, ali ne i znatnije poznavanje problematike civilnog društva. Njihov pristup nevladinim organizacijama i pokazana "otvorenost" pre se odnosi na očekivanja određenog izbornog doprinosa nego jedne trajnije saradnje.

Uprošćeno, velike stranke svoj odnos prema NVO grade na stavu "*Ne treba im se zamerati ako nije nužno*", a male stranke na stavu "*Bilo bi dobro ako bi nam donele neki glas*".

Generalno, na odbojni odnos gotovo svih nailaze dva polja rada nevladinog sektora: otvaranje teme nacionalističkog ponašanja u prošlosti i sadašnjosti (pa čak i onog za koje je odgovoran režim S. Miloševića) i podržavanje frakcionačkih grupa u političkim strankama (bilo da su unutar stranke ili u procesu izdvajanja ili već izdvojenih). Tako se, na primer, negativno ocenjuje "podrška" ili bilo koja aktivnost NVO u vezi sa "Čedistima" - čak i od ljudi iz onih stranaka koje ne gaje ni iole prijateljske odnose sa DS.

Za razliku od ovakve recepcije civilnog društva u užem smislu, postojala je znatno veća spremnost za otvaranje tema vezanih za aktore civilnog društva u širem smislu. Reč je o medijima, crkvama i sindikatima. Ali, ovom prilikom se nije ulazilo u raspravu te vrste.

Ukupno uzev, ovakvo stanje stvari nas je posebno orijentisalo na izvore podataka kao što su empirijska istraživanja, teorijski i drugi radovi o civilnom društvu, kao i na dokumentaciju nevladinih organizacija o sopstvenom radu.

Relacija civilno društvo - politika, videli smo do sada u različitim aspektima razmatranje ove teme, svekoliko je problemska (i otvorena), i teorijski i praktično, za naučne radnike ali i za praktičare. Podaci iz tabele 29 svedoče o problemskom karakteru ove relacije i u slučaju javnog mnjenja. Naime, podeljena su mišljenja o tome da li organizacije i akteri civilnog društva treba da budu odvojeni od politike ili da, na neki način, treba da učestvuju u politici. Najnoviji podaci (mart 2005. godine) za šest organizacija/institucija civilnog društva ukazuju da u slučaju sindikata, udruženja poslodavaca i strukovnih udruženja - približno polovina građani misli da one treba da budu involvirane u politiku, dok trećina zastupa suprotno mišljenje, a 15%-23% ne zna da odgovori na ovo pitanje. Na drugoj strani, gotovo dve trećina ispitanika smatra da crkva ne treba da ima bilo kakvu vezu sa politikom (29% misli suprotno, a ostali nemaju odgovor na ovo pitanje), dok

polovina ispitanika misli da nevladine organizacije i mediji ne treba da budu uključene u politiku, dok u slučaju nevladinih organizacija trećina smatra da one treba da budu uključene u politiku (petina nema mišljenje), a u slučaju medija dve petine ispitanika (40%) misli da oni treba da budu involvirani u politiku, a 13% kaže da ne zna da se izjasni o ovom pitanju.

Tabela 29: **Mnenje građana o odnosu segmenata civilnog društva i politike** (u %)

	Ne treba da ima ju nikakvu vezu sa politikom	Treba da utiču na važne društvene odluke	Treba da učestvuju u politici kao partner političkih stranaka	Ne zna	Ukupno
Crkva	58	25	4	13	100
Nevladine organizacije	48	25	8	19	100
Mediji	47	34	6	13	100
Udruženja poslodavaca	34	38	9	19	100
Sindikati	33	41	11	15	100
Strukovna udruženja	33	36	8	23	100

Izvor: CESID, JMS 2/05; mart, 2005.

Tabela 30: **Svrishodnost postojanja “Partnerstva za demokratske promene”** (u %)

(“Partnerstvo za demokratske promene” je nastalo iz potrebe povezivanja nosilaca promena – opozicionih stranaka, sindikata, nevladinih organizacija i ekspertnih grupa. Šta vi o tome mislite?)

Politika je stvar stranaka – i svi ostali ne treba tu da se mešaju	2
Sa smenom režima prestala je i potreba za povezivanjem – svako treba da se bavi svojim poslom	3
Saradnja i partnerski odnosi su i dalje potrebni jer je put trnovit i dug	23
Ne zna, nije upoznat, BO	72
UKUPNO	100

Izvor: Istraživanje za list “Danas”; 1200 ispitanika, kvotni uzorak srednje i višeobrazovanih građana; mart 2001. godine

Tabela 31: **Mnenje o funkcijama NVO okupljenih u “Partnerstvu za demokratske promene”**

Poželjne funkcije NVO	Ne slaže se	Neodlučan	Slaže se	NZ, BO	Ukupno
Podržavaju i slede novu demokratsku vlast	10	9	9	72	100
Budu opozicija novoj vlasti i kritikuju propuste	4	6	18	72	100
Saradnjom do dogovora oko pravca i cene promena	2	6	20	72	100
Omoguće raspravu o svim ključnim pitanjima	1	3	24	72	100
Ukazuju na probleme i nude rešenja	1	4	23	72	100
Obrazuju ljude za demokratiju i javno delovanje	1	4	23	72	100
Međusobnom saradnjom omoguće kontrolu vlasti	1	4	23	72	100

Izvor: Istraživanje za list “Danas”; 1200 ispitanika, kvotni uzorak srednje i višeobrazovanih građana; mart 2001. godine

Sve u svemu, građani imaju diferenciranu procenu potrebe involviranja organizacija i institucija civilnog društva u politiku, pri čemu u slučaju najtipičnijeg aktera civilnog društva - nevladinih organizacija - nalazimo da polovina odbacuju involviranje u svet politike, trećina se pak za to zalaže, a petina o tome "nema pojma". Međutim, kada izdvojimo građane koji su svoj aktivitet u nevladinim organizacijama označili kao mali, osrednji ili veliki, onda vidimo da ovi aktivisti samo u trećini slučajeva odbacuju mešanje NVO u politiku, dok dve trećine zastupa tu potrebu (nijedan aktivista nije izjavio da "ne zna"). Pritom, od ukupnog broja aktivista u NVO, tačno polovina smatra da NVO treba da utiču na važne društvene odluke, a 16% misli da NVO treba da učestvuju u

politici kao partneri političkih stranaka. Očigledno, **ovde je pre svega reč o zalaganju za posredno učešće u politici - putem uticaja, a znatno manje o direktnom učešću u politici** (kao partneri političkih stranaka).

Komparacije radi, treba reći da javno mnjenje u tri petine slučajeva protivi se uključivanju crkve u politiku, dok suprotno mišljenje zastupa četvrtina ispitanika, a relativno mali broj - 13% - tvrdi da ne zna da se opredeli u ovom slučaju. Religijski aktivisti imaju drukčije mišljenje - polovina se zalaže za mešanje crkve u politiku, a druga polovina se protivi ovakvom opredeljenju. Pri tom, među onima koji su za involviranje crkve u politiku, trećina se opredeljuje za uticaj, a ostali se dele na one koji su za direktno učešće (8%) i one koji ne znaju da se opredele za formu učešća u politici (9%)³³.

Najdetaljnije ispitivanje odnosa NVO i politike obavljeno je u martu 2001. godine. Reč je o delu istraživanja u čijem fokusu su bile nevladine organizacije okupljene u "Partnerstvu za demokratske promene". Tada je utvrđeno da se **građani Srbije** (preciznije oni koji od obrazovanja imaju najmanje trogodišnju srednju školu) **zalažu za kooperativne i partnerske odnose između nevladinih organizacija i političkih stranaka** (videti tabelu 30).

Drugi nalaz se odnosi na specifikovanje tih kooperativnih i partnerskih odnosa (videti tabelu 31) i upravo tu vidim ne samo javnomnjenjski pristup temi koja je u središtu naše pažnje, već i samu suštinu problema.

U pitanju postavljenom građanima i odgovorima građana problematizovana su dva aspekta relacije nevladinih organizacija (faktički i civilnog društva u celini) i njihovog političkog okruženja: relacija prema vlasti (tj. državi, partijskoj državi, državnim partijama) i relacija prema javnosti (tj. uloga u generisanju i funkcionisanju javnosti).

1. Vlast

- 1.1. Podrška, lojalnost (novoj) vlasti
- 1.2. Kritika propusta i opozicija prema (novoj) vlasti
- 1.3. Kontrola vlasti

2. Javnost

- 2.1. Javna rasprava o važnim društvenim pitanjima
- 2.2. Dogovor oko pravaca i cena promena (problemi i rešenja)
- 2.3. Obrazovanje za demokratiju

Od tri aspekta relacije NVO i političkog okruženja, **građani znatniju podršku daju** (videti okvir) **kritičkom i faktički opozicionom odnosu prema vlasti (18%), a ujedno u funkciji kontrolora vlasti (23%)**. Znatno manje je podržan stav o lojalnosti prema vlasti (9%) ispitanika.

³³ U stvari, opšti je nalaz da aktivisti civilnog društva, bez obzira na formu organizovanja njihovog aktiviteta, zastupaju mišljenje o potrebi uključenja u politiku, prvenstveno putem uticaja, a potom i putem neposrednog angažmana.

Funkcija nevladinih organizacija u odnosu prema javnosti problematizovana je takođe preko tri aspekta: **pokretanje i organizovanje javne rasprave; dogovor oko pravaca i cene promena (eksplikacija problema i rešenja) i obrazovanje za demokratiju.** Za ove uloge nevladinih organizacija zalaže se između jedne petine i jedne četvrtine ispitanika što je itekako veliki broj s obzirom da gotovo tri četvrtine građana (72%) nije znalo da odgovori na ova pitanja.

Smatram da je koncept koji su po nalazima ovog istraživanja iz 2001. godine podržali građani, okosnica poželjnog odnosa nevladinih organizacija (i civilnog društva u celini) prema vlasti, državi i političkom okruženju, uopšte.

prilozi

PRILOG 1

PROTOKOL O SARADNJI LOKALNE SAMOUPRAVE I NEVLADINIH ORGANIZACIJA VALJEVA

Građanska inicijativa i dobrovoljno organizovanje predstavljaju važan element razvijenih demokratskih društava, a s obzirom na to da organizovanost i aktivizam samih građana imaju za cilj permanentan razvoj svake društvene zajednice, neohodno je uspostaviti partnerske odnose između lokalne samouprave i nevladinog sektora u Valjevu. Iako su uloge lokalne samouprave i nevladinih organizacija različite, neophodno je postići minimum zajedničkog interesa oba sektora kroz realizovanje saradnje koja će dovesti do razvoja lokalne zajednice i servisiranja različitih potreba građana Valjeva.

Poštujući osnovna načela dobre saradnje (partnerstvo, nezavisnost rada, transparentnost u radu obe strane, odgovornost za korišćenje javnih resursa, kodeks pozitivne prakse i unapređenje kvaliteta delovanja, podsticanje volonterskog i dobrovoljnog angažovanja), obe strane su saglasne sa principima saradnje koja će se zasnivati na:

- * Saradnji na održivom razvoju lokalne zajednice
- * Delimičnom ili potpunom finansiranju projekata nevladinog sektora
- * Podsticanju građanskog učešća u procesu donošenja odluka i zadovoljenju potreba lokalne zajednice
- * Afirmisanju samoorganizovanog i dobrovoljnog udruživanja građana usmerenog ka dobiti lokalne zajednice

Obaveze lokalne samouprave u skladu sa ovim Protokolom su:

- * Poštovanje nezavisnosti i samostalnosti u radu i odlučivanju nevladinog sektora
- * Finansiranje programa, projekata ili aktivnosti NVO – utvrditi područja, programe i usluge koji se mogu preneti na nevladin sektor, utvrditi uslove i standarde koji će pojedincima, građanskim inicijativama i organizacijama omogućiti ravnopravan pristup svim oblicima materijalne i nematerijalne pomoći
- * Razvoj i savetovanje – uključivanje nevladinog sektora u proces izrade i donošenja odluka vezanim za razvoj lokalne zajednice
- * Konsultovanje institucija sa predstavnicima NVO u slučaju donošenja programa i propisa iz njihovog delokruga rada, radi sveobuhvatnijeg i kvalitetnijeg delovanja u određenim oblastima.

Obaveze nevladinog sektora u skladu sa ovim Protokolom su:

- * Finansiranje i odgovornost – održati visoke standarde u radu, kontrolu utroška budžetskih sredstava i odgovornost za upotrebu resursa lokalne samouprave
- * Unapređenje kvaliteta delovanja – podsticati i razvijati saradnju, solidarnost, socijalnu pravdu, ličnu i društvenu odgovornost
- * Uključiti korisnike u razvoj i upravljanje aktivnostima, podsticati volonterski rad
- * Razvoj i savetovanje – održavati i unapređivati stručnu osposobljenost unutar sektora, podsticati mogućnost zapošljavanja u NVO .

Prihvatajući Protokol kao okvirni dokument, lokalna samouprava i nevladine organizacije Valjeva formiraće Forum za razvoj lokalne zajednice, sastavljen od predstavnika lokalne samouprave, NVO, medija, privrede i uglednih stručnjaka. Uloga Forumu će biti da održava redovnu i kvalitetnu komunikaciju između navedenih sektora, da izradi strategiju podrške i podsticanja razvoja civilnog društva u Valjevu, kao i da pruži operativnu podršku projektima koji podstiču razvoj lokalne zajednice.

PRILOG 2

Okrugli sto

Ka zajedničkoj strategiji srpskih demokratskih snaga Fond Centar za demokratiju je organizator serije zajedničkih sastanaka - okruglih stolova demokratskih političkih partija, nevladinih organizacija, sindikata i profesionalnih udruženja, koja ima za cilj identifikaciju i formulisanje potencijalne zajedničke, demokratske i reformske strategije svih demokratskih snaga u Srbiji, u borbi za promene.

FCD je, imajući u vidu da je institucija Okruglog stola udružene demokratske opozicije dobila novu ulogu i značaj od januara 2000. g., predložio opozicionim partijama novi vid saradnje. Fond je osmislio organizaciju više okruglih stolova na kojima bi se sastali predstavnici opozicionih stranaka sa predstavnicima NVO, predstavnicima profesionalnih udruženja i sindikata Nezavisnost. Osnovni cilj ovih ekspertskih sastanaka je animacija svih demokratskih snaga u Srbiji, definisanje njihove zajedničke strategije i utvrđivanje mogućih oblika saradnje.

Realizacija projekta: februar - april 2000.

Prvi sastanak Saradnja opozicionih političkih stranaka i nevladinih organizacija održan je 18. februara 2000. Zapisnik sa ovog sastanka, kao i zajednička izjava svih učesnika Okruglog stola, dostavljeni su svim političkim strankama na njihovom sastanku 1. marta 2000.

IZJAVA:

POLITIČKIH PARTIJA DEMOKRATSKE OPOZICIJE I NEVLADINIH ORGANIZACIJA

UČESNICA ZAJEDNIČKOG OKRUGLOG STOLA

održanog 18. 2. 2000. u Beogradu

Političke stranke demokratske opozicije i nevladine organizacije saglasne su da unaprede svoju saradnju i svoje aktivnosti na principima demokratije, poštovanja ljudskih i građanskih prava, zaštite ustavnog poretka, tolerancije i dijaloga kao načina rešavanja političkih i društvenih problema.

Učesnici zajedničkog Okruglog stola utvrđuju da imaju zajedničke ciljeve: parlamentarnu demokratiju, demokratsko društvo i poštovanje ustavom garantovanih ljudskih i građanskih prava i sloboda.

Nevladine organizacije podržavaju aktivnosti Okruglog stola demokratske opozicije koje vode utvrđivanju zajedničke strategije i zajedničkog nastupa opozicionih političkih stranaka, kao i njihovo zalaganje za slobodne i počtene izbore kao preduslova za mirno i ustavno razrešenje krize u zemlji.

Političke stranke demokratske opozicije podržavaju aktivnosti nevladinih organizacija koje su usmerene na podsticanje građana za aktivno učešće u demokratskim procesima i što masovnije učešće građana na izborima. Učesnici zajedničkog Okruglog stola zahtevaju od vladajućih stranaka i organa vlasti da odmah prekinu sa podrivanjem ustavnog poretka kroz zastrašivanje građana, gušenje nezavisnih medija, koristeći govor mržnje i klevetanja političkih protivnika.

Sa ovom Izjavom zvanično će biti upoznat Okrugli sto opozicije i druge nevladine organizacije - članice Foruma jugoslovenskih nevladinih organizacija.

Konkretni predlozi o modalitetima saradnje demokratskih političkih stranaka i nevladinih organizacija razmotriće se na narednom sastanku početkom marta.

U Beogradu, 18. februara 2000. godine.

PRILOG 3

U ime dolepotpisanih nevladinih organizacija, Fond Centar za demokratiju dostavlja medijima sledeće saopštenje

APEL NEVLADINIH ORGANIZACIJA ZA POMOĆ ŽRTVAMA ZEMLJOTRESA U JUŽNOJ AZIJI
Čitav svet već punih nedelju dana saoseća sa žrtvama ove globalne katastrofe i čini ogromne napore da organizuje prikupljanje pomoći za nastradale, da stvori fondove za hitnu, ali i dugoročnu pomoć zemljama koje su pogođene zemljotresom. Novogodišnja slavlja u Evropi i drugde u svetu bila su prekinuta minutom ćutanja za žrtve. Ujedinjene nacije, vlade mnogih zemalja, kao i nevladine organizacije u najvećoj mogućoj meri angažovale su se na prikupljanju i distribuciji humanitarne pomoći – hrane, vode i svih drugih stvari neophodnih za nastavljnje života u ovom delu sveta.

Dok je situacija u južnoj Aziji gotovo jedina tema na svim inostranim medijima, naša javnost, od političke do medijske, ovom pitanju poklanja nedovoljnu pažnju, a o bilo kakvom organizovanom pristupu za prikupljanje pomoći nema ni pomena. Pozivamo Savet ministara SCG, Vladu Republike Srbije i druge državne institucije da, u ime građana Srbije, iskažu svoju solidarnost sa ugroženima. Smatramo, isto tako, da bi mediji u našoj zemlji morali da na adekvatan način obaveštavaju našu javnost o situaciji u južnoj Aziji i da apeluju na našu državu i društvo da pritekne u pomoć. Ovako se opet izolujemo od sveta, nesposobni da prihvatimo njegove vrednosti i modele ponašanja u njemu. Prisetimo se samo koliko pomoć je naša zemlja dobila od međunarodnih nevladinih organizacija i drugih donatora za izbeglice i raseljena lica.

Sigurni smo da prizori razornih i dugoročnih posledica prošlonedeljnog zemljotresa ispunjavaju sve naše građane tugom i žalošću, ali i osećanjem solidarnosti, potrebe da pomognu.

Kao nevladine organizacije, sa svoje strane ćemo organizovati prikupljanje pomoći za žrtve azijske katastrofe i apelujemo na sva druga udruženja da nam u tome pomognu.

Beogradska otvorena škola
Beogradski centar za ljudska prava
Centar za razvoj neprofitnog sektora
Evropski pokret u Srbiji
Fond Centar za demokratiju
Građanske inicijative

PRILOG 4

Republika - Glasilo građanskog samooslobadjanja Godina XV (2003)300-301; 1-31. januar 2003.

Jedan prećutani događaj

Na srpskoj političkoj sceni u postmiloševićevskom periodu dogodilo se mnogo incidenata, afera i skandala neprimernih za novu demokratsku i reformsku vlast koja pretenduje da Srbiju uvede u Evropu, međunarodne institucije i uopšte u civilizacijske tokove i standarde savremenog sveta. Međutim, pre desetak dana desilo se nešto neočekivano, neverovatno i prosto nezamislivo. Naime, premijer Zoran Đinđić, sa grupom ministara, pozvao je na razgovor predstavnike nevladinih organizacija iz Beograda. Među pozvanima nije bilo dve najuticajnije, najpoznatije, najznačajnije i u javnom i političkom životu, u poslednjih 10 godina, najprisutnije i najaktivnije nevladine organizacije: Fond za humanitarno pravo, čiji je direktor Nataša Kandić i Helsinški odbor za ljudska prava, čiji je predsednik Sonja Biserko. Gospođe Kandić i Biserko i nevladine organizacije koje vode izrasle su u protekloj deceniji u simbol borbe za ljudska prava i kao takve poznate su širom sveta.

Odluka premijera Đinđića da ignoriše Fond za humanitarno pravo i Helsinški odbor za ljudska prava predstavlja prvorazredan politički skandal sa dalekosežnim i vrlo nepovoljnim posledicama na ukupni politički život Srbije, posebno na uspeh demokratske, reformske i evropske opcije. Pre svega, ova odluka premijera Đinđića predstavlja nepolitički, nedržavnički, nediplomatski i u krajnjem slučaju nekulturan čin.

Drugi, daleko ozbiljniji aspekt ovog poteza predstavlja Đinđićevo objašnjenje zbog čega na sastanak nije pozvao predstavnike Fonda za humanitarno pravo i Helsinškog odbora za ljudska prava. To Đinđićevo objašnjenje, prema sredstvima javnog informisanja, glasi:

"Za Vladu Srbije značajne su nevladine organizacije koje imaju neposredan kontakt sa građanima. Nama su potrebne nevladine organizacije koje mogu da urade ono što mi ne možemo, a ne one koje samo imaju mišljenje o raznim društvenim problemima. Ne trebaju nam politički konsultanti, jer u Srbiji ionako ima previše poglavica, a malo Indijanaca".

Odavno se nije čulo neistinitije, nadmenije i banalnije objašnjenje, tumačenje ili bilo kakva izjava političara o nekom političkom fenomenu. Nema u Srbiji ni vladine, ni nevladine, ni bilo koje druge organizacije koje mogu da se pohvale tako brojnim, bliskim i uspešnim kontaktima sa građanima kao što mogu Fond za humanitarno pravo i Helsinški odbor za ljudska prava. Primera za njihov neposredan kontakt

sa građanima ima toliko da bi za nabiranje trebao feljton, a ne jedan tekst. Fond za humanitarno pravo se konkretno, za svaki pojedinačan slučaj povrede ljudskih prava angažovao uzimanjem detaljnih podataka od stranke, obraćanjem nadležnim institucijama, izdavanjem saopštenja, pokretanjem sudskih postupaka za zaštitu povređenih prava preko advokata (besplatnih za stranku) kao i odbrane preko advokata u krivičnim - političkim predmetima. U vreme kada je 2000 kosovskih Albanaca bilo u srpskim zatvorima, jedina pomoć, nada i uteha tim ljudima i njihovim porodicama bio je Fond za humanitarno pravo. Fond je imao značajniju ulogu i od međunarodnog Crvenog krsta, jer su porodice o svojim najbližim dobijale tačnija i preciznija obaveštenja od Fonda kada nisu znali da li su im najbliži srodnici uopšte u životu. Fond je tim arestiranim Albancima upućivao pakete, angažovao advokate, obezbeđivao posete advokata i to čak i trojice advokata Albanaca. Fond je organizovao odbranu okrivljenih aktivista Otpora, držao tribine širom Srbije u znak podrške i zaštite ličnih prava pripadnika Otpora, podnosio tužbe za naknadu štete zbog privođenja otporaša u policiju, snimanja, uzimanja otisaka prstiju, nezakonitog pozivanja i zadržavanja u prostorijama policije i drugog maltretiranja. Na kraju, Fond za humanitarno pravo objavio je izuzetno zapaženu, dokumentovanu, informativnu i preglednu studiju o aktivnostima Otpora. Veliku pažnju Fond je posvetio i prisilno i nezakonito mobilisanim izbeglicama, uključujući i pomoć advokata u pisanju tužbi za naknadu štete. Zatim, Fond je razvio veliku aktivnost za zaštitu građana nad kojima je primenjena policijska tortura, potom za pravnu i svaku drugu pomoć porodicama otetih Bošnjaka, građana Srbije, iz autobusa u Sjeverinu i iz voza u Štrpcima, onda za zaštitu svih građana koji su proganjani, maltretirani i hapšeni po verskoj i nacionalnoj osnovi. Dokle idu inicijative Fonda za humanitarno pravo u zaštiti građana kojima se ugrožavaju ljudska prava vidi se na primeru kada se Fond umešao u slučaj zabrane mladim Romima da koriste bazen "Krsmanovača" u Šapcu i kada su Romi dobili sudsku satisfakciju i slobodan pristup bazenu. Kada je reč o Helsinškom odboru za ljudska prava, ističemo da je ta nevladina organizacija najviše uradila na povratku izbeglica u Hrvatsku od svih organizacija koje se tim poslom bave i to u okviru akcije "Hoću kuci". Dakle, nema te vladine, nevladine, državne niti bilo koje druge organizacije u Srbiji koja ima neposredniji kontakt sa građanima od Fonda za humanitarno pravo i Helsinškog odbora za ljudska prava.

Još impresivniji utisak o radu ove dve organizacije stiče se ako se analiziraju njihove ostale aktivnosti. Obe organizacije imaju izuzetno plodnu izdavačku delatnost. Helsinški odbor ima tri biblioteke: "Svedočanstva", "Sveske" i "Ogledi" u kojima su objavljene vrlo značajne knjige. Takođe, izdaje mesečni časopis Helsinška povelja. Bogata je i izdavačka delatnost Fonda za humanitarno pravo, iz koje izdvajamo knjige vezane za rad Haškog tribunala, a redovno izlazi i bilten o radu tog međunarodnog suda. Kada se ima u vidu da su Odbor i Fond organizovali i po stotinak raznih okruglih stolova, simpozijuma, savetovanja povodom niza aktuelnih tema uz učešće književnika, novinara, kulturnih, naučnih i javnih ličnosti iz cele bivše SFRJ i inostranstva, vidi se da ove dve organizacije obavljaju posao instituta, a ne nevladine organizacije. Već sad, nakon 10 godina rada, mogu se braniti magistarski radovi ili doktorske disertacije, pisati sociološke, političke i istorijske rasprave i studije o pojedinim segmentima rada Fonda za humanitarno pravo i Helsinškog odbora za ljudska prava.

Sve izloženo vrlo dobro je poznato Zoranu Đinđiću koji je skoro 30 godina pripadao beogradskoj alternativnoj sceni. Ali Zoran Đinđić, kao pragmatičan političar, uočava ubrzanu i sveobuhvatnu nacifikaciju srpskog društva u kojem se kao moralne vertikale srpskog naroda uspostavljaju i promovišu Nedić, Ljotić i Nikolaj Velimirović, slave, štite i veličaju ratni zločinci, pa mu se učinilo da je distanciranje od Nataše Kandić i Sonje Biserko, prononsiranih neprijatelja memorandumske, nikolajvelimirovićevske i nebeske Srbije, dobar politički potez.

Međutim, nije jasno, nerazumljivo je i duboko uznemiravajuće i onespokojavajuće ćutanje alternativnog Beograda o ovom nesvakidašnjem i vrlo ozbiljnom ispadu jednog od dvojice najviših srpskih političara, pogotovo kada se zna da je drugi već dugo i duboko u nikolajevštini i "nebeskim" sferama.

Dragoljub Todorović, advokat

PRILOG 5.

MEDIJI U TRANZICIJI: Između slobode izražavanja i dirigovanog novinarstva

Miljenko Dereta:

Neposredni povod za naše okupljanje je kao što u naslovu stoji jedan opominjući događaj koji nas je uznemirio poslednjih dana. Mislim da ni među vama ovde kao ni među nama ovde nema dileme oko toga da slučaj Branka Prpa ne postoji. Postoji samo slučaj «Nacional» i slučaj onih koji nas teraju da trčimo jednu stalnu trku. Ko preskoči i propusti «Balkan» čeka ga «Kurir» ko preskoči «Kurir» čeka ga «Nacional», a ako ste sve to pretrčali i preskočili onda se ispred vas ispreči «NIN» onako salonski, DSSovski, da celu stvar

začini.

Dakle ovo što se događa i što se dogodilo nije slučajno da to liči na početke devedesetih na buđenje nacionalizma, na buđenje i pokretanje političkog programa koji u Srbiji očigledno nije umro. Svaka sličnost sa onim što se dogodilo pre tragičnog ubistva gospodina Čuruvije je namerna. Svaka sličnost sa sličnim pretnjama koje su uključivao preko raznih spiskova koje je upućivao Šešelj, a čiji je cilj bio da zaplaši građane Srbije je namerna. Ono što se pomalo menja i što se nadamo da će onemogućiti reprizu politike jeste odgovor javnosti i mi smo ovde danas jer mislim da je izuzetno važno da svi koji su izloženi ovoj vrsti napada shvate da nisu sami da imaju podršku ljudi, da jedan deo javnosti neće dozvoliti tako lako da oni koji nisu pametni pobede. Mi smo pametniji i nećemo popustiti nadam se. /.../

PRILOG 6

Nevladine organizacije u Srbiji ponovo u ofanzivi

ANTIC.org-SNN

Wed, 26 Jan 2005 06:37:28 -0800

<http://www.patriotmagazin.com/media/015.htm>

PATRIOT (Republika Srpska), BROJ 153, 24. 01. 2005.

Nevladine organizacije u Srbiji ponovo u ofanzivi

Produžena ruka Stejt departmenta

piše: Nenad M. Stevanović

Kako rastu američki pritisci na Srbiju, tako se povećava i aktivnost takozvanih nevladinih organizacija iliiti Trećeg sektora, kako sebe vole da nazivaju. Fond za humanitarno pravo, raznorazni helsinški odbori, Komitet pravnika za ljudska prava... samo je deo velikog korpusa onih organizacija koje u Srbiji predstavljaju otvorene eksponente Stejt departmenta a bogami i Centralne obaveštajne agencije. Poseban "specijalitet" su beogradske ekspoziture međunarodnih nevladinih organizacija, od kojih je najpoznatija Kancelarija Međunarodne krizne grupe u Beogradu.

Planovi su im nakratko bili poremećeni posle pobede Džorža Buša jer su ovi moderni janjičari, listom, navijali za kandidata Demokratske stranke Džima Kerija. Kada su uvideli da u pitanju Balkana a naročito Srbije između Buša i Kerija, odnosno Klintonu i nema neke krucijalne razlike, ovi miljenici, tačnije plaćenici, "svetskog filantropa" Džorža odnosno Đerđa Soroša, navalili su na posao. Ponovo se organizuju tribine o fašistoidnom karakteru Srpske pravoslavne crkve, nanovo se pokreću okrugli stolovi o vladi Vojislava Koštunice, koji je "ništa do drugi Slobodan Milošević"... Kao analitičari svega i svačega pojavljuju se na televizijama i medijima koji se finansiraju iz iste (čitaj: zapadne) kase, gde "argumentovano" objašnjavaju npr. kako Srbija mora prestati "sa uplitanjem u unutrašnje stvari Kosova" ili "prekinuti svake kontakte sa genocidnom tvorevinom Republikom Srpskom".

Naravno, za ovakvu aktivnost imaju prezir sopstvenog naroda ali oni za to ne haju. Njima je važno da su nezaobilazni dekor ambadorskih prijema, međunarodnih seminara i ostalih kokošarskih skupova.

Humanitarna maska

Nevladine organizacije su, po definiciji, humanitarne, neprofitne i politički neutralne organizacije koje imaju za cilj da poboljšaju i unaprede životne uslove čovečanstva. Naziv "nevladine organizacije" prvi put je upotrebljen prilikom osnivanja UN-a i implicira da one funkcionišu nezavisno od državnih institucija.

Iako nisu novijeg datuma – prva takva organizacija, zapravo, jeste Crveni krst, osnovan 1859. – u poslednje dve decenije doživele su pravi procvat. Razlog tome delom leži u činjenici da je njihov rad dobio i teorijsku potporu u ideji civilnog društva koja se pojavila na duhovnom horizontu Zapada ranih 80-ih, naglašavajući humanitarizam i apolitičnost kao osnove izgradnje novog, demokratskog društva. Iako se proklamovani ciljevi i metod rada poklapaju sa idejama civilnog društva, nikako ne treba pretpostaviti da je njihov rad zaista podređen isključivo tim idejama. Verovatno je i porast broja ratnih žarišta u svetu uslovio nagli rast broja ovih organizacija. Mnoge su nastale posle oružanih sukoba. Sam Crveni krst osnovan je posle Bitke za Solferino, a Fond "Spasimo decu" posle Prvog svetskog rata. Jedan od razloga naglog procvata sigurno je i veliki porast sredstava koje pojedine vlade upućuju ovim organizacijama. Iako su glavni izvori sredstava privatni donatori, sve je veće učešće vlada u njihovom finansiranju. Od 162 miliona dolara prihoda za 1998. koji je imala britanska nevladina organizacija "Oksfam", četvrtinu su priložile britanska Vlada i EU.

"World Vision US", koja se hvali da je najveća hrišćanska organizacija za pomoć i razvoj sa privatnim kapitalom, sakupila je 1998. dobra u vrednosti od 55 miliona dolara od američke Vlade. "Lekari bez granica" (dobitnici Nobelove nagrade) dobijaju 46 odsto prihoda iz vladinih izvora.

Izvođači američkih radova

Možda bi se ovo moglo smatrati i aktom milosrđa, ali reč je zapravo o svojevrsnoj privatizaciji: mnoge "nevladine" grupe postaju "izvođači radova" za vlade pojedinih država koje smatraju da je to jeftinije i efikasnije od direktne i zvanične pomoći. Na taj način mogu da urade stvari koje same vlade ne mogu, ili ne žele.

Moć i uticaj nevladinih organizacija u svetu raste velikom brzinom. U slučaju humanitarne pomoći, veliki deo novca za razvoj, prvu i humanitarnu pomoć prolazi kroz njih. Veći deo hrane koju je uputila agencija UN "Svetski program hrane" (WFP) u Albaniju distribuiran je preko nevladinih organizacija koje su radile u izbegličkim logorima.

Između 1990. i 1994. godine količina pomoći EU koja je distribuirana preko ovih organizacija porasla je sa 47 na 67 odsto. Prema navodima Međunarodnog komiteta Crvenog krsta, one danas distribuiraju više novca nego Svetska banka. Pomoć se sve više upućuje preko njih, umesto direktno vladama, jer evropski donatori, na primer, smatraju da su one otvorenije i efikasnije od državnih institucija.

Vlade pojedinih država, takođe, smatraju da su korisne i za neke druge stvari, osim za distribuciju humanitarne pomoći. Tako, recimo, "Međunarodna krizna grupa" i "Svetski svedok" štampaju detaljne izveštaje iz kriznih područja. Rad "Svetskog svedoka" u Angoli plaća britansko Ministarstvo spoljnih poslova.

"Amnesti internešenel", jedna od najvećih nevladinih organizacija za ljudska prava, ima oko milion članova u 162 zemlje sveta. Informacije koje ona prikupi često su ekskluzivne i ne mogu se dobiti iz drugih izvora. U slučaju poklapanja interesa, sa vladom rade zajedno u ostvarivanju određenih ciljeva. Većina njih su se obavezale da neće delovati kao "instrument vladine spoljne politike", ali ponekad čine upravo to. Američki Kongres je prethodne godine doneo rezoluciju da se humanitarna pomoć pobunjenicima u južnom Sudanu uputi preko USAID-a, najveće američke nevladine organizacije, i hrišćanskih grupa.

Najveći znak bliskosti između nevladinih organizacija i vlada je, pored finansijskih veza, razmena osoblja.

Igračka za supruge političara

Političari ili njihove supruge često imaju vlastite nevladine organizacije. U razvijenim zemljama sve veći broj državnih službenika radi honorarno za njih, i obratno. Na taj način ove organizacije sve više gube samostalnost i postaju deo vladinih organizacija.

Neke saraduju sa velikim korporacijama. Veće nevladine organizacije imaju komercijalne ciljeve, odeljenja za medije, agresivne metode za vrbovanje novih članova i razne strategije za prikupljanje novca. Mnoge od njih dobijaju pomoć u zavisnosti od zastupljenosti u medijima. One koje su veće sada izdvajaju 10 odsto sredstava za reklamiranje, što često dovodi do toga da pažnju usredsređuju više na medijsku kampanju nego na samu pomoć onima kojima je potrebna. Na Kosmetu 1999. mnoge grupe su se prosto utrkivale da budu viđene na TV snimcima kako rade, da bi dobile publicitet. Mnogi su, zbog medijske promocije, napustili ratove i krize u Africi samo da bi došli na Kosovo, koje je bilo u centru pažnje.

Kako postaju veće, sve više liče na firme koje imaju razvijen biznis. U prošlosti takve grupe nisu imale profit, plaćale su minimalne (ili ih nisu uopšte plaćale) honorare i zapošljavale humaniste i idealiste. Danas pojedine nevladine organizacije imaju ogroman broj zaposlenih, a osoblje zarađuje kao da radi u dobrostojećim privatnim firmama. Problem je i što one nisu nikom odgovorne, niti postoje kriterijumi kojima bi se vrednovao njihov rad. Pojedini kritičari tvrde da se one koriste za propagiranje zapadnih vrednosti, kao što su to radili hrišćanski misionari u 19. veku.

Naročito su kontroverzne grupe koje sprovode projekte za kontrolu rađanja. Neke su plaćene da sprovode i sterilizaciju u siromašnim zemljama, jer donatori smatraju da ima previše ljudi u pojedinim regionima. UNICEF je, recimo, osudio grupe za borbu protiv ropstva u Africi zbog njihove prakse da "otkupljuju" robove za nekoliko stotina dolara, jer time jednostavno pospešuju trgovinu robljem.

Nesumnjiva je činjenica da su nevladine organizacije postale jedan od glavnih političkih faktora u domenu pomoći i razvojne politike u celom svetu. Mit o njihovoj političkoj neutralnosti iza sebe krije interese jedne globalne klase profesionalaca, koja želi da nametne svoju hegemoniju u "industriji pomoći".

PRILOG 7.

CBO: Community Based Organization - Lokalna organizacija
DONGO: Donor Organized Non-governmental Organization - NVO osnovana od strane donatora
GONGO: Government Organized Non-Governmental Organization - NVO osnovana od strane vlade
NGO: Non-Governmental Organizations - Nevladine organizacije
NGDO: Non-Governmental Development Organization - Nevladina razvojna organizacija
NPO: Non-profit Organization - Neprofitna organizacija
PDO: Private Development Organization - Privatna razvojna organizacija
PSO: Public Service Organization - Organizacija javne službe
PVO: Private Voluntary Organization - Privatna volonterska organizacija
QANGO: Quasi Non-governmental Organization - Kvazi nevladina organizacija
VALG: Voluntary Agency/Organization - Volonterska agencija/organizacija
VO: Voluntary Organization - Volonterska organizacija

Izvor: Abstracted from - Cousins William, "Non-Governmental Initiatives" in ADB, The Urban Poor and Basic Infrastructure Services in Asia and the Pacific". Asian Development Bank, Manila, 1991

U iastom ovom radu nevladina organizacija se definiše kao nezavisna, fleksibilna, demokratska, sekularna, neprofitna organizacija ljudi koji rade i/ili pomažu u jačanju ekonomski i društveno marginalizovanih grupa.

PRILOG 8.

Miljenko Dereta, Izlaganje na konferenciji *Konsenzus o evropskoj budućnosti Srbije, (Beograd, 15. januar 2005. godine)*_Okrugli sto su organizovali Odbor za evropske integracije Narodne Skupštine Republike Srbije i Evropski pokret u Srbiji, pod pokroviteljstvom predsednika Narodne skupštine Republike Srbije, gospodina Predraga Markovića i uz podršku Misije OEBS-a u Srbiji i Crnoj Gori.

Pre svega treba odati priznanje organizatorima skupa što su upravo sada i na ovaj način započeli prvi, pravi, sveobuhvatni razgovor o ulasku Srbije i Crne Gore u Evropsku Uniju, to jest razgovor o neposrednoj budućnosti Srbije i njenih građana. Saradnja svih institucija države kao i predstavnika raznih segmenata civilnog društva osnovni je preduslov za uspešnost i ubrzavanje procesa evropske integracije Srbije. Nama iz nevladinog sektora, kao dela civilnog društva, od životne je važnosti da se to dogodi što brže, što bezbolnije i što uspešnije.

Kada se govori o EU integracijama pominju se standardi, uskladjivanje desetine hiljada zakona i propisa, ekonomske reforme i reforme javne državne i lokalne uprave itd. Skoro niko ne pominje da će sa državom u EU ući i svi njeni građani, čak i oni koji su protiv evropske i moderne Srbije. Naši životi će se promeniti na bolje. Kada to ne bi bio slučaj ne bi bilo razloga da ulazimo u Evropsku Uniju. Upravo u pripremi građana za sve promene koje će integracija doneti vidim ključnu ulogu nevladinog sektora. Pojam civilnog društva u sebi uključuje i element „civiliteta“, to jest uredenost društva kroz prihvatanje civilizacijskih vrednosti i odnosa izgrađenih kroz evropsku istoriju.

Mogao bih dugo nabrajati najraznovrsnije oblasti u kojima su NVO već doprinele i još uvek doprinose boljem životu građana Srbije. Aktivan odnos prema što potpunijem, ravnopravnom uključivanju Roma u društveni život pokrenule su NVO; humanitarni rad, svi oblici socijalne pomoći, pitanja izbeglica i interno raseljenih lica u velikoj meri zavise od aktivnosti NVO; suočavanja sa položajem žena u porodici i u društvu i njihove zaštite od nasilja i u porodici i u društvu ne bi bilo bez inicijativa i kontinuiranog delovanja NVO; Srbija bi i dalje živela u iluziji da u njoj nema hendikepiranih da se oni nisu kroz svoje učešće u radu NVO izborili za svoju vidljivost i ravnopravniji tretman u društvu; NVO aktivno učestvuju u procesima obrazovanja i modernizacije institucija lokalne samouprave. Primeri koje sam naveo ne bi bili u ovoj meri uspešni da u tim oblastima nije ostvarena saradnja sa državnim institucijama. Nažalost o toj saradnji se premalo govori i premalo zna i ona još uvek nema svoj institucionalni okvir.

Istovremeno u javnosti, jednom delu medija kao i u pojedinim delovima političkih elita, vodi se stalna, intenzivna kampanja protiv delovanja NVO. Ovo se odnosi pre svega na organizacije koje se kontinuirano, dosledno, nepristrasno i uspešno bave pitanjima zaštite ljudskih prava, zaštitom prava manjina i odgovornošću za ljudska i materijalna stradanja u ratovima koji su neposredna iza nas. Za mene odsustvo reakcija javnosti, drugih medija i pre svega ćutanje državnih institucija i političkih elita na ovu kampanju koja je puna govora mržnje, netolerancije i ksenofobije govori o suštinskom neshvatanju da je poštovanje ljudska prava bazična vrednost sveta u kome živimo i Evropske Unije kojoj želimo da se priključimo. Pasivnost vlade je dokaz o nehvatanju da ravnopravno učešće u evropskoj zajednici naroda podrazumeva

poštovanje međunarodnog prava i preuzetih obaveza prema međunarodnim institucijama.

Ovaj skup se ne odvija van vremena i zato želim da se kratko osvrnem na ono što nam se dogodilo juče, to jest na zvaničnu reakciju naše vlade na uskraćivanje ekonomske pomoći od strane SAD zbog nesaradnje sa Haškim sudom. Pošto je iskazano od ove vlade očekivano iznenađenje rečeno nam je „ da je vlada svesna svojih obaveza prema građanima“ ma šta se pod tim podrazumevalo. Ja kao građanin, a verujem i velika većina drugih nismo bili iznenađeni. Mnogo je važnije da osim na rečima pomenuto „osećanje obaveze prema građanima“ ne vidim i u konkretnom delovanju državnih institucija. To se ogleda pre svega u nepoštovanju i neprimenjivanju zakona o saradnji sa Međunarodnim sudom u Hagu. Sve ovo govorim zato što aktivan rad vlade na uključivanje Srbije u Evropsku Uniju vidim pre svega kao „obavezu prema građanima Srbije“ a strepim da, kao i obavezama prema Haškom tribunalu, sve ne ostane samo na rečima.

Da bi se ta obaveza prema građanima uspešno ispunila važno je da političke elite i sve institucije države na pravi način shvate ulogu nevladinih organizacija kao pokretača procesa promena u društvu i kao konstruktivnih partnera u svim procesima reforme neophodnim za ispunjavanje kriterijuma za priključenje EU.

NVO sektor funkcioniše na projektnom principu i biću slobodan da u ovom trenutku pomenem dva projekta za koje smatram da mogu bitno doprineti ubrzanju i uspešnosti procesa integracije. Naime, činjenica da nažalost ne govorimo o nečemu što će se dogoditi sutra, daje nam vremena da u narednim godinama učinimo mnogo toga da pripremimo mlade generacije za ravnopravni život u Evropi. Prvi korak u tom pravcu treba da bude ukidanje alternativnosti između građanskog i verskog obrazovanja. Zar vernici treba da budu građanski neobrazovani? Zar građani treba da se odreknu vere? Naravno da ne. Odluka Ministarstva prosvete i Vlade Srbije o ukidanju pogrešnog, danas postojećeg ili-ili izbora između ova dva predmeta bila bi prvi korak ka smanjenju nepotrebnih tenzija i polarizacija u našem društvu. Ona bi takođe otvorila mogućnost da se teme Evropskih integracija i funkcionisanja pojedinca i države u okviru EU uvede u obrazovni sistem na svim nivoima, od osnovne škole do univeziteta. Potrebno je najviše godinu dana da se takav program ozbiljno pripremi što nam, srećom ili nažalost, ostavlja dovoljno vremena da na pravi način pripremimo nekoliko generacija za aktivno učešće u svim evropskim procesima. Mislim da je to nemoguće ostvariti bez intenzivne saradnje Ministarstva prosvete i sporta i NVO koje se bave građanskim obrazovanjem.

Drugi projekat se na različite načine već sprovodi ali ga po mom mišljenju treba intenzivirati. Reč je o stalnom obaveštavanju i obrazovanju opšte javnosti o tome šta EU jeste danas i kakva je vizija njene budućnosti. Cilj nam je da mnogim identitetima koje svako od nas poseduje od profesionalnih, rodnih, nacionalnih, verskih, političkih dodamo i identitet građanina Evrope i da ga postavimo visoko na ovoj listi. Uspeh ove grupe „evro - motivatora“ koji treba da obilaze Srbiju i razgovaraju sa građanima, u velikoj meri zavisi od načina na koji mediji izveštavaju o evropskim integracijama. Ovo nije poziv medijima da se odreknu prava na evroskepticizam već poziv da se o Evropi i evropskim integracijama govori argumentovano i odgovorno. Isticanje pozitivnih dostignuća kojih i u ovom trenutku u Srbiji ima olakšaće nam komunikaciju sa okruženjem i znatno ubrzati prihvatanje Srbije kao države i društva koji mogu znatno da doprinesu evropskom razvoju.

Na kraju želim da kažem da su nevladine organizacije već dugo deo evropskih procesa kroz neposredno učešće u mnogobrojnim međunarodnim mrežama i organizacijama. One su to bile i u vreme potpune izolacije zemlje i svoj status su stekle jer sa ostatkom Evrope dele isti sistem vrednosti poštovanja ljudskih prava, jednakosti i vere u demokratiju. Na kraju ću reći da su organizacije okupljene u FENS - Federaciju nevladinih organizacija Srbije i Građanske Inicijative kao njen deo, spremne da sa svojim iskustvom, znanjem i ljudskim resursima u punoj meri doprinesu uključivanju Srbije u Evropu kroz saradnju sa drugim delovima civilnog društva i državnim institucijama.

LITERATURA

Adam, Frane. 1988. "O tri pristupa pojmu "civilno društvo". **Pogledi** (Split). Vol. 18. No. 1. Str. 163-176.

Bačić, Arsen. 2004. "Konstitucionalizam, legitimnost i civilno društvo u Republici Hrvatskoj". U: Vujadinović, Dragica i drugi. **Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska. Knj. II Civilno društva i politička kultura**. Beograd: CEDET.

Bjelica, Mihailo. **Mediji i politička moć. Novinarstvo u Srbiji 1945-1997**. Beograd: Institut za političke studije i Radnička štampa.

Cousins William. 1991. "Non-Governmental Initiatives" in ADB, *The Urban Poor and Basic Infrastructure Services in Asia and the Pacific*. Manila: Asian Development Bank.

Dabić, Ružica. 2003. "Saradnja lokalne samouprave i NVO". **Neprofitni sektor**. Beograd: Centar za razvoj neprofitnog sektora. No. 19-20.

Diamond, Larry. 1994. "Toward Democratic Consolidation". **Journal of Democracy**. Vol. 5. No. 3.

Đinđić, Zoran. 2002. "Uloga nevladinih organizacija u demokratskom društvu". U: Paunović, Žarko (ur.). 2002. **Nevladine organizacija u demokratskom društvu**. Beograd: Centar za razvoj neprofitnog sektora.

Ferari, Silvio. 1995. "Novo vino i stari mjevovi. Tolerancija, pravo i religija u suvremenoj Evropi". **Društvena istraživanja**. No 4.

Ficpetrik, Ketrin. 2004. "Stanje građanskog društva u Novoj Evropi".
<http://www.neweuropereview>

Gantar Pavel i Tomaž Mastnak. 1988. "Pregled rasprava o civilnom društvu u Sloveniji". **Pogledi** (Split). Vol. 18. No. 1.

Gellner, Ernest. 1994. **Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals**. London:

Goati, Vladimir. 2004. "Partije i akteri civilnog društva u Srbiji". U: Vujadinović, Dragica i drugi. **Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska. Knj. II Civilno društva i politička kultura**. Beograd: CEDET.

Hribar, Tine. 1988. "Civilno društvo, pravna država i legitimna vlast". **Pogledi** (Split). Vol. 18. No. 1. Str. 177-195.

Ješić, Goran. "Podrška konkretnim akcijama i projektima". **Neprofitni sektor**. Beograd: Centar za razvoj neprofitnog sektora. No. 26-27.

Keane, John. 1988. "Despotizam i demokracija". **Pogledi** (Split). Vol. 18. No. 1. Str. 67-96.

Keane, John. 1988. "Građansko društvo i država. Nove evropske perspektive". **Pogledi** (Split). Vol. 18. No. 1. Str. 117-140.

Kin, Džon. 2003. **Civilno društvo. Stare slike, nove vizije**. Beograd: "Filip Višnjić".

- Komšić, Jovan. 2002. "Demokratska tranzicija i civilno društvo". U: Paunović, Žarko (ur.). 2002. **Nevladine organizacija u demokratskom društvu**. Beograd: Centar za razvoj neprofitnog sektora.
- Kovačević, Boško. 2002. "Novi izazovi pred nevladinim sektorom". U: Paunović, Žarko (ur.). 2002. **Nevladine organizacija u demokratskom društvu**. Beograd: Centar za razvoj neprofitnog sektora.
- Kovačević - Vučo, Biljana, 2001. "Uloga nevladinih strategija u diktatorskom i postdiktatorskom periodu". U zborniku: **Demokratija i socijalna pravda**. Beograd: Centar za tranziciju ka demokratiji i UGS "Nezavisnost".
- Krader, Lawrence. 1988. "Odnos građanskog i buržoaskog društva". **Pogledi** (Split). Vol. 18. No. 1. Str. 97-115.
- Linc, Huan i Alfred Stepan. 1998. **Demokratska tranzicija i konsolidacija**. Beograd: "Filip Višnjić".
- Madžar, Ljubomir. 1995. "Izborna stupica i nacionalistički totalitarizam - Ogled o preprekama civilnom društvu". U: Pavlović, Vukašin (ed.). **Potisnuto civilno društvo**. Beograd: Eko centar.
- Matić, Milan i Milan Podunavac. 1994. **Politički sistem. Teorije i principi**. Beograd: Institut za političke studije.
- Mihailović, Srećko. 2001. "Prodor nevladinih organizacija na političku scenu Srbije uoči septembarskih izbora 200." U zborniku: **Demokratija i socijalna pravda**. Beograd: Centar za tranziciju ka demokratiji i UGS "Nezavisnost".
- Milošević, Ljiljana. "Javni sektor i finansiranje". **Neprofitni sektor**. Beograd: Centar za razvoj neprofitnog sektora. No. 26-27.
- Milošević, Milan. 2003. "Učešće građana, nevladine organizacije i lokalna vlast". **Neprofitni sektor**. Beograd: Centar za razvoj neprofitnog sektora. No. 19-20.
- Molnar, Aleksandar. 2003. "Civilno društvo". U: Vukadinović, Đorđe i Predrag Krstić (editori). **Kritički pojmovnik civilnog društva (I)**. Beograd: Grupa 484.
- "Nevladine organizacije pre i posle 5. oktobra 2000: Nepotrebni prijatelji". Nedeljnik: **Vreme**. No 678.
- Paunović, Žarko. 1996. "Nevladine organizacije i izbori". **Republika**. Br. 148. 15-30. septembar.
- Paunović, Žarko. 1997. "Razvojni ciklusi nevladinih organizacija u SR Jugoslaviji". U: Jakšić, Božidar (ed.). **Granice - izazov interkulturalnosti**. Beograd: Forum za etničke odnose
- Paunović, Žarko (ur.). 2002. **Nevladine organizacija u demokratskom društvu**. Beograd: Centar za razvoj neprofitnog sektora.
- Paunović, Žarko. 2003. "Nevladine organizacija u demokratskom društvu". **Neprofitni sektor**. Beograd: Centar za razvoj neprofitnog sektora. No. 19-20.

- Paunović, Žarko. 2004. "Nova dimenzija nevladinog, neprofitnog sektora". U: Vasović, Vučina i Vukašin Pavlović (eds.). **Uslovi i strategije demokratizacije**. Beograd: JUPN i FPN
- Pavlović, Vukašin (ed.). 1995. **Potisnuto civilno društvo**. Beograd: Eko centar.
- Pavlović, Vukašin. 2004. "Civilno društvo i politika u Srbiji". U: Vujadinović, Dragica i drugi. **Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska. Knj. II Civilno društva i politička kultura**. Beograd: CEDET.
- Pavlović, Vukašin. 2004. **Civilno društvo i demokratija**. Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije i Crne Gore i drugi.
- Podunavac, Milan. 1998. **Princip građanstva i poredak politike**. Beograd: IP Pincip i Fakultet političkih nauka.
- Radosavljević, Ivan. 1997. **Pištaljke i jaja. Mediji u Srbiji 1996**. Beograd: Medija centar
- Reljić, Slobodan i Zoran Marković. 2002. **Mediji i NVO u Srbiji**. Beograd: Centar za razvoj neprofitnog sektora.
- Reljić, Slobodan. 2003. "NVO u izgradnji demokratskog društva". **Neprofitni sektor**. Beograd: Centar za razvoj neprofitnog sektora. No. 19-20. c
- Riedel, Manfred. 1988. "Društvo, građansko". **Pogledi** (Split). Vol. 18. No. 1. Str. 15-66.
- Stoiljković, Zoran. 2001. "Partnerstvo za demokratske promene - jedan moguć odgovor na pitanje prirode odnosa civilnog društva i politike". U zborniku: **Demokratija i socijalna pravda**. Beograd: Centar za tranziciju ka demokratiji i UGS "Nezavisnost".
- Stoiljković, Zoran. 2002. "Civilno društvo u tranzicionom ključu - Srbija nakon 2000-te", U Paunović, Žarko (ur.). 2002. **Nevladine organizacija u demokratskom društvu**. Beograd: Centar za razvoj neprofitnog sektora.
- Šiber, Ivan. 2001. "Nevladine organizacije i političke stranke". U zborniku: **Demokratija i socijalna pravda**. Beograd: Centar za tranziciju ka demokratiji i UGS "Nezavisnost".
- Tejlor, Čarls. 2000. **Prizivanje građanskog društva**. Beograd: Beogradski krug.
- Torbica, Duško. 2003. "Primeri dobre saradnje NVO i lokalnih vlasti u Subotici". **Neprofitni sektor**. Beograd: Centar za razvoj neprofitnog sektora. No. 19-20.
- Vasilevska, Živka. 2004. "NVO i budžet Republike Srbije za 2004. godinu". **Neprofitni sektor**. Beograd: Centar za razvoj neprofitnog sektora. No. 26-27.
- Veljak, Lino. 2004. "Civilno društvo i politika u Hrvatskoj". U: Vujadinović, Dragica i drugi. **Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska. Knj. II Civilno društva i politička kultura**. Beograd: CEDET.
- Vrcan, Srđan i drugi. 1999. **Pakiranje vlasti. Analiza izbora**. Zagreb: "Alinea".
- Vrcan, Srđan. 2001a. **Vjera u vrtlozima tranzicije**. Split: Glas Dalmacije - revija Dalmatinske akcije.

Vrcan, Srđan. 2001b. "Civilno društvo kao strategija tranzicije ka demokratiji suočena sa etnifikacijom politike i nacionalizujućom državoim". U zborniku: **Demokratija i socijalna pravda**. Beograd: Centar za tranziciju ka demokratiji i UGS "Nezavisnost".

Vujadinović, Dragica i drugi. 2004. **Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska. Knj. II Civilno društva i politička kultura**. Beograd: CEDET.

Vuletić, Vladimir. 2002. "Akcioni potencijal građana Srbije za društvene promene 1999. godine". U: **Zbornik Filozofskog fakulteta. Spomenica Mihaila V. Popovića**. Beograd: Filozofski fakultet - Knjižara Plato.

Zbornik. 2003. **Tačka razlaza** - povodom polemike vođene na stranicama lista Vreme od 1. avgusta do 21. novembra 2002. Helsinške sveske. Br. 16. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.